

TANZİMAT ÇAĞINDA OSMANLI HUKUKU

Aralık 2004-Temmuz 2005

Sunum Yapanlar

Huricihan İslamoğlu

Macit Kenanoğlu

Engin Deniz Akarlı

Hazırlayan

Süleyman Kaya

Redaksiyon

Yücel Bulut ve Fatma Samime İnceoğlu

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

Türkiye
Araştırmaları
Merkezi

SUNUŞ

Her alanda olduğu gibi hukukî ve iktisadî sahada da Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nde yeni düzenlemeler ve uygulamalar baş göstermiştir. Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi olarak, Osmanlı'da özel mülkiyet, hukukî meşruiyet, Arazi kanunnamesi vb. konular etrafında Osmanlı hukuk sistemini ve bu sistemin belirlediği iktisadî dönüşüm ve modern devlet yapılarının ortaya çıkış sürecini konuğumuz olan değerli akademisyenlerimizle beraber tartıştık.

Tanzimat Çağında Osmanlı Hukuku teması çerçevesinde düzenlenen ilk toplantımızı *Osmanlılar Örneğinde Hukukî Meşruiyet ve İktisat Politikaları* başlığı altında Aralık 2004'te gerçekleştirdik. Bu toplantı, İslamoğlu'nun kendisinin derlediği *Constituting Modernity: Private Property in the East and West (Islamic Mediterranean Series)* isimli kitapta yer alan "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property" [Bireysel Mülkiyetin Hukukî Ve İdari Temellerinin Bir Ekonomi-Politikasına Doğru] ve "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-century Ottoman Empire" [Mülkiyet Uygulamasının Politikası: Ondukuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Hukuk ve İstatistik] başlıklı makalelerinden hareketle Arazi Kanunnamesi, Mecelle ve özel mülkiyet bağlamında, Osmanlı'da modern devletin nasıl oluşturulduğu üzerineydi.

Kendi akademik serüveni içerisinde çeşitli dönemlerdeki tarihyazımları ile hesaplaşan, bu hesaplaşmalar sonucunda mukayeseli modernite tarihinin kategorilerine ulaşan İslamoğlu, eğitimine Chicago Üniversitesinde İktisat okuyarak başlamış ve bu üniversitede İslam tarihçisi Marshall Hodgson ile karşılaşması kendisi için bir dönüm noktası olmuştur. Klasik Oryantalist tarihyazımının ileri sürdüğu Doğu toplumlarının durağanlığı fikrinden duyduğu rahatsızlıkla, Hodgson'un aydınlattığı şekilde yeni arayışlara girdiğini söyleyen İslamoğlu, ancak alternatif olarak ortaya çıkan Bağımlılık ve Dünya Sistemi teorilerinde de genelde Batı dışı toplumların, özelde ise Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin ihmal edilerek, az gelişmişlik olgusunun o toplumların kaçınılmaz kaderi olarak görülmesinin, kendisini tatmin edici bir bakış açısına götürmediğini savunmaktadır. İslamoğlu'na göre, Osmanlı ile dünyadaki bütün di-

ğer toplumların yaşadığı ortak gelişmeleri gözden kaçırmamak gerekirken, Osmanlı'nın asıl dinamizmini dünya ile olan ticaretten ziyade imparatorluk-içi ticaret temelli dinamikler oluşturur.

İslamoğlu, 1980'leri devlet (siyaset) meselesinin tekrar gündeme gelmesi ve mukayeseli bir tarih yazımının mümkün olmasıyla, 1990'ları ise özgün düşünme zamanı ve yeni kategori üretme ihtiyacının ortaya çıkmasıyla tasvir etmektedir. Bu çerçevede karşılaştırmalı tarihin yeni unsurlarını hukuk, piyasa ve siyaset olarak açıklayan İslamoğlu, bu üç alanda ortaya çıkan kurumlar ve düzenlemelerle toplumsal gerçekliğin kurgulandığını belirtmektedir. Bu kurgulamada güç dengelerinin etkileşim ve uzlaşma içerisine girdiği ortamı da devlet olarak resmederken, hegemonyayı sosyal gerçekliği düzenleyebilme yeteneği olarak açıklamaktadır.

Bu bağlamda, Osmanlı devletinin toplumu düzenleyebilme yeteneğinin temelini, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bölgesel 'adalet dağıtıcı' düzenlemelerin sağladığı meşruiyet zemini oluşturmaktadır. İslamoğlu'na göre devletin mutlak anlamda bir mülkiyet hakkı olmayıp, toprak üzerinde çoklu-hakları, adalet prensibi ve dirlik-düzenin bozulmaması ilkesi uyarınca dağıtılabilmesi, devletin güç dengeleri ile uzlaşım içerisinde kalabilmesini sağlıyordu.

1858 Arazi Kanunnamesi'ni, devletin daha önce gerçekte var olmayan bir mutlak mülkiyet hakkının var olduğunu iddia etmesi olarak değerlendiren Huricihan İslamoğlu, devletin, aslında tam hakim olmadığı miri toprakları sanki tek malikiymiş gibi Arazi Kanunnamesi sayesinde satmasının, merkezi bürokrasinin diğer güç dengeleri üzerindeki egemenliğine bir işaret oluşturduğunu dikkat çeker. Nitekim, Ahmet Cevdet Paşa öncülüğünde çıkan Mecelle'nin sunduğu hukuki sistem, meşruiyet zeminini fer'i adalet dağıtıcı uzlaşımlardan, kanunların ve düzenlemelerin genelliğine kaydırmış ve merkezi bürokrasiyi de bu meşruiyet zemininin hakimî durumuna yükseltmiştir. Bu anlamda İslamoğlu'na göre Osmanlı devleti, son derece dinamik bir topluma ve on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu dinamikler ile oluşan modern bir devlet yapısına sahiptir.

Macit Kenanoğlu'nu misafir ettiğimiz ikinci toplantıda "Osmanlı'da Mülkiyet Tartışması veya Özel Mülkiyet" başlıklı program ile Huricihan İslamoğlu'nun bıraktığı yerden tartışmamıza devam ettik. 10 Ocak 2005 tarihinde düzenlediğimiz toplantının konusu Kenanoğlu, Osmanlı Millet

Sistemi'ni konu alan ilk doktora tezinden sonra, Ankara Üniversitesi SBF'nde İlber Ortaylı'nın teşvikiyle 1858 Arazi Kanunnâmesi üzerine ikinci doktora tezini yapmıştır. Tezinde, 1858 Arazi Kanunnâmesi hakkındaki genel kanaatin aksine bu Kanunnâmenin, Osmanlı'da mîrî araziyi özel mülke dönüştürmek gibi bir amacı olmadığını savunan Kenanoğlu, Ö. L. Barkan, H. İnalçık, S. Yerasimos, Ş. Pamuk, H. İslamoğlu ve Ç. Keyder gibi tarihçilerin 1858 Arazi Kanunnâmesi'yle Osmanlıda mîrî araziden özel mülkiyete geçildiği şeklindeki yorumlarının geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Kenanoğlu'na göre, bu tarihçilerin bir yandan "Bu Kanunnâme ile özel mülkiyetin tesisi gerçekleşti," şeklindeki fikirleri ile diğer yandan "Bu Kanunnâme'nin uygulanmayan bir kanunnâme," olduğunu belirtmeleri bir çelişki oluşturmaktadır.

Macit Kenanoğlu, her şeyden önce 1858 Arazi Kanunnâmesi'nin sadece mîrî arazinin yeniden reayaya dağıtımını öngördüğünü ve bunun da Osmanlı klasik arazi kanunnâmelerinden farklı bir yanı bulunmadığını belirtiyor. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî devlet kendi gücünü yeniden tesis ederek, mütegalibenin elinden alınıp kontrolü sağlanan mîrî arazinin işletilmesi için, bu toprakların tasarruf hakkını köylüye yeniden dağıtma ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim, Kanunnâme'de yer alan hükümler uyarınca toprağın mülkiyet hakkı (rakabe) devlette kalmakla beraber tasarruf hakkı köylüye tefviz edilmektedir. Kenanoğlu'na göre, bu dağıtımın esasında klasik toprak dağıtımından bir farkı olmadığı gibi, Kanunnâme hükümlerinde de mîrî arazinin özel mülke çevrilmesiyle ilgili bir iz de yoktur.

Kenanoğlu, bazı iktisat tarihçilerinin 1958 Arazi Kanunnâmesini yanlış yorumlamalarına iki kavramın sebep olduğunu belirtmektedir. Birincisi 'satış,' ikincisi ise 'tapu.' Kenanoğlu'nun ileri sürdüğü üzere, klasik anlamda 'satış,' tasarruf hakkının satışına; 'tapu' da özel mülkün tescilli olan belgeye değil, bir arazinin tasarruf hakkını devletten almak için köylünün ödediği paraya tekabül etmekte olup, bu paranın ödendiğine dair köylüye verilen belgeye de 'tapu senedi' denmektedir. Kanunnâme herhangi bir şekilde 'satış' ve 'tapu' kavramlarına yeni bir anlam da yüklediğine göre, Kanunnâme'de bu kavramların yer almasının, özel mülkiyetin tesisine işaret olarak yorumlanması temelsiz bir iddidir.

Kanunnâme'ye göre satış bedelini ödeyen bir kişi, bedelini ödediği arazide kiracı durumundadır ve klasik sistemde olduğu gibi üç yıl o araziyi işlemediği takdirde arazi kişinin elinden alınır. Şayet bir kişi elindeki ta-

sarruf hakkını başka bir kişiye satmak isterse, arazi memurunun izni olmadan yaptığı satış hukuken geçerli sayılmaz. Bu bağlamda Kenanoğlu, Kanunnâme'nin köylüyü korumak gibi bariz bir amacı olduğunu belirtmekle beraber, köylülerin topraklarının tasarruf haklarını köy ağalarına satmalarını, devletin yüksek vergi yüklemesi ve askere çağırılma korkularına bağlar.

Bütün bunlara ilaveten, eğer mîrî arazinin yerine özel mülk tesis edilmiş olsaydı, 1877 yılındaki Meclis-i Mebusan'da, mîrî arazinin özel mülk olarak satılması hakkındaki tartışmaları nereye oturtmak gerektiğini de soran Kenanoğlu, Osmanlı'da özel mülkün zaten mevcut olduğunu ve özel mülkle alakalı bir hukukun (fıkıh) da var olduğunu hatırlatarak, mîrî araziye özel mülke çevirmek için böyle teferruatlı bir kanunnâme çıkarmak yerine, "Mîrî arazide fıkıhın özel mülkle alakalı hukuku geçerlidir," şeklinde bir fermanın çıkmasının yeterli olabileceğine dikkat çeker. Ama devletin mîrî arazinin mülkiyet hakkını başkalarına vermek gibi bir amacı yoktur.

Kenanoğlu, ayrıca, İktisat tarihçilerinin iddialarının aksine, mahkeme kayıtlarında davaların çözümü için bu kanunnâmeye yapılan atıfların mevcut olduğunu örnek göstererek Kanunnâme'nin uygulandığını vurgular. Bu tarihçilerin uygulanmayan kanunnâme olarak atıf yaptıkları ve Cevdet Paşa'nın Bosna'da uygulanmadığını söylediği kanunnâme, esasında 1858 Arazi Kanunnâmesi değil, Bosna için özel çıkarılan Bosna Nizamnâmesi'dir.

Bu bağlamda 1 Temmuz 2005'te düzenlenen son toplantımızda Engin Deniz Akarlı ile "Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Ekonomi" üzerine sobet ettik. XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmalarının önemli isimlerinden biri olan, özellikle II. Abdülhamit üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Akarlı, 1968 Robert Koleji mezunudur. 1973'te Princeton Üniversitesi'nde yaptığı master çalışmasının ardından yine aynı üniversitede 1976'da doktora çalışmasını tamamlamıştır. Akademik yaşamına sırasıyla Princeton, Boğaziçi, Ürdün Yermuk, Washinton Saint Louis üniversitelerinde dersler vererek devam eden Akarlı halen Brown Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Bunların dışında önemli akademik ödüllere sahiptir. Akarlı'nın en önemli çalışmalarından biri Osmanlı Lübnan'ı üzerine yapılan *The Long Peace* adlı eseridir. Daha sonra ağırlıklı olarak hukuk ve İktisat tarihini ele aldığı makaleler yazmıştır.

Konuşmasına 19. yüzyılı anlamak için İktisat ve Hukuk tarihinin fevkalâde önemli olduğunu ve bu alanda incelenmeyi ve araştırılmayı bekleyen bir çok kaynağın bulunduğunu vurgulayarak başlayan Akarlı'ya göre, son zamanlarda yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi, Osmanlı'da usul-ı fikh son derece esaslı bir hukukî düşünce geleneğini ifade eder. Akarlı buradaki gelenek kavramıyla (Machintile'in kullandığı anlamda) her düşünce sisteminin dayandığı temel varsayımları kastetmektedir. Gelenek bu anlamıyla modernitenin zıddı değil, bilâkis eksikliği durumunda modernitenin meydana gelemeceği bir söylemdir.

Akarlı'nın Osmanlı hukuku çalışmaları, kendi uğraş alanına da uygun olarak daha çok iktisadî hayatı kapsar. Hukukun ve iktisadın beşerî münasebetler bağlamında nasıl ele alınması gerektiği, çalışmalarının temel problemini teşkil etmektedir. Bu minvalde, Eyüp, Üsküdar ve Galata dahil, 1730-1840 yılları arası İstanbul çarşısı ve pazarı içinde yaşayan esnaf ve sanatkârları ilgilendiren hukukî anlaşmazlıklar, davalar ve uzlaşmalarla ilgilenmektedir.

Akarlı'ya göre, esasen XVIII. yüzyıl, Osmanlı için siyasî ve sosyal anlamda önemli dalgalanmaların yaşandığı bir yüzyıldır. Bu dönemde Patrona Halil İsyanı ve Kadızadeli hareketi gibi hadiseler neticesinde önemli iktisadî ve hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Hukukî bir düzeni son derece önemseyen ve kurduğu rejimin belli bir yasallık taşımasına gayret eden Osmanlı Devleti'nin, bu dikkat ve özeninin neticesi olarak, arşivleri hukukî nitelik taşıyan belgeler bakımından oldukça zengin olmasıdır.

Kaynak olarak kadı sicilleri ve fetvalarla birlikte, Cevdet tasnifinde yer alan esnaf davalarını da inceleyen Akarlı, bu tasnifteki davaların büyük bir kısmının Divan-ı Hümayun'a intikal etmiş davalardan oluştuğunu, İslâm şeriatında üst mahkeme bulunmadığı şeklindeki genel kabulün aksine, Divan-ı Hümayun'un şer'î mahkemelerin çözemediği davalarla ilgilenen bir üst mahkeme niteliği gösterdiğini belirtir.

Akarlı'ya göre, Osmanlı hukuk sisteminin esas maksadı, tebaasını (ibadullah) devlete, cemaate veya bireye karşı korumaktır. Osmanlı adalet düzeni, hem icra yetkisine sahip idarecilerle halk arasında, hem de halkın çeşitli unsurları arasında uzlaştırıcı bir köprü niteliğindedir ve esasen bu maksadı hedefleyen bir hukuk anlayışına dayanıyordu. Kazas-kerler ve naip-leri her şeyden önce bir arabulucu konumundaydılar. Başlıca görevleri, çatışan, anlaşmazlığa düşen tarafları uzlaştırmak ve

çarşı ve pazarların düzenli ve ahenkli bir şekilde işlemlerini sağlamak-
tı. Çarşı ve pazarlarda üretim, dağıtım ve hatta tüketim alışkanlıklarını
düzenleyen nizam ve kurallar, bunlardan doğrudan doğruya etkilenen
insanların bizzat katılımlarıyla belirleniyordu.

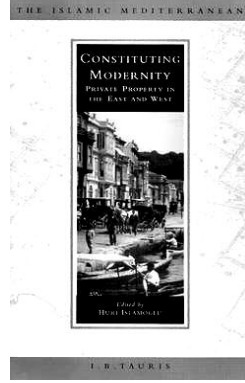
Osmanlı adalet sistemi çeşitli öğelerle kendisini diğer hukuk sistemle-
rinden ayırıyordu. Örneğin, çeşitli amaçlarla biraraya gelen cemaatlerin
kendi aralarında oluşturdukları kurallar, genel şer'î çerçeveyi aşmadığı
süreçe, devletçe tanınıyordu. Bu kuralları onaylayan ve uygulayan kadı,
modern anlamda bir noterlik vazifesi görüyordu. Devlet bireye belli hak-
lar verip bırakmamakta, bu haklardan doğan sorumluluklar yüklemek-
teydi. Ayrıca Osmanlı hukuk sisteminde hukukun geçerli olduğu alanın,
hukuk işlerini yürütmekle mükellef devlet teşkilâtının hükümler oldu-
ğu sınırları aşması çağdaş dönemde düşünülemez bir husustur.

Sonuç olarak, modern hukuk sistemimizin Osmanlı hukuk geleneğinin
sağladığı avantajlardan çok fazla yararlanamadığını vurgulayan
Akarlı, hukuk sisteminin bu anlamda çağdaşlaşmış, bazı esneklikleri ko-
ruması durumunda devletin katılımcı bir demokratik sisteme sahip ola-
bileceğini ileri sürmektedir.

Belirli temalar etrafında düzenleyeceğimiz yeni programlarda buluş-
mak dileğiyle...

Osmanlı'da Hukuk, Siyaset, Meşruiyet ve İktisat

Huricihan İSLAMOĞLU*

Eğer bir toplum kendi tarihini doğru anlayıp yazamazsa mutlaka başkaları o tarihi kendilerine göre yazacaklardır. Uzunca zamandır toplumumuz bu problemi yaşıyor. XIX. yüzyılda yapılmış bir takım tariflerle, kategorilerle geçmişi anlamaya çalışıyoruz. Dominant tarih ve toplum görüşü, batı tarihini ve giderek dünya tarihini bir özgürlüğü yakalama tarihi olarak resmediyor. Burada kişilerle devlet arasında bir çatışma söz konusu, insanlar özgürlüklerini ne kadar elde ediyor, ne kadar mülk ediniyorlarsa devleti o kadar köşeye sıkıştırıyorlar gibi bir mit oluşuyor. Huricihan hanımın ve az sayıda tarihçinin yapmaya çalıştığı bunun bir efsane olduğunu, gerçekte mülkiyet haklarının ve onun dayadığı hukuk sisteminin, devletlerin ortaya çıkışına paralel bir süreç ve belki aynı süreç olduğunu ortaya koyuyor. Dolayısıyla ben bu tartışmaların geçmişin doğru anlaşılması, buna dayanılarak günümüzün daha iyi değerlendirilmesiyle yakından ilgili olduğunu düşünüyorum. Bu kısa girişten sonra sözü hocamıza bırakıyorum.

Burada beni Osmanlı'da hukuk, siyaset, meşruiyet ve iktisat politikaları konularına götüren ve zaman içinde oluşan bir tarihçilik anlayışından söz etmek istiyorum. Yani, önce nasıl bir tarihçilik yaptığımı anlatmaya çalışacağım ki bu da sanıyorum büyük ölçüde özgeçmişimle ilgili bir mesele.

* Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Benim tarihçiliğe yönelişim Chicago Üniversitesinde iktisat dalında öğrenim yaparken bir dünya tarihçisi olan Marshall Hodgson'la karşılaşmamla başlıyor. Hodgson'nın beni etkileyen yönü onun tarih anlayışında geçmişle yaşanan anın dialog içinde olması ve bu anlamda birbirlerinin ayrılmaz parçaları olmalarıydı. Yani, Hodgson genellikle tarih'in alanı olarak algılanan geçmişle yaşanan andan, onun siyaset ve kaygularından bağımsız olarak değerlendirilmeyordu.

Marshall Hodgson, kendisi ile tanıştığımız 60'lı yılların sonlarında İslamiyet açısından bir dünya tarihi yazıyordu. Yazdığı tarih ise sürekli kendi yaşam pratiği ve yaşam ahlakı ile yoğrulmaktaydı. Bu, bilimsel uğraşın kişilerin değer yargılarından mesafeli durduğuna dair pozitivist anlayışın egemen olduğu Chicago Üniversitesi ortamında çok aykırı bir tutumdur. Öncelikle, Hodgson inançlı bir insandı ve İslamiyet ve özellikle de İslamî tasavvuf düşüncesinde doruğa ulaşmış olan evrensellik çağrısı Hodgson'ı büyütüyordu. Aynı zamanda İslamiyet'in belirli bir ahlak anlayışını içeren hukuki kurallar çerçevesinde toplumsal yaşamı düzenleme macerası bir Quaker olan Hodgson için ayrı bir cazibe odağıydı. Hodgson'ın inançları yaşam pratiğinden kopuk değildi aksine o, pratiği biçimlendirici nitelikteydi. Örneğin, öldürmenin yanlış olduğuna inandığı için II. Dünya Savaşı'nda askere gitmeyi reddetmiş ve bu uğurda beş yıl hapis yatmıştı.

Hodgson'ın İslamiyet açısından bir dünya tarihi yazma çabası haksızlıklara meydan okuyan ahlaki bir tavrın parçasıydı. Ona göre, XIX. yüzyıldan bu yana Batı'nın dünya üzerinde kurduğu egemenliğin sonucu olarak Batı'lı olmayan bölgeler büyük haksızlıklara uğratılmışlardı. Bu haksızlıkların başında bu bölgelerin tarihlerinin çarpıtılması geliyordu. Hodgson için bu çarpıtılmanın en çarpıcı örneklerinden biri Batı Avrupa kaynaklı haritalarda, yüz ölçümü olarak Batı Avrupa'dan yaklaşık beş kat daha büyük olan Hindistan'ın, devasallaştırılmış bir Batı Avrupa yanında küçültülmüş bir kıta olarak temsil edilmesiydi.

Yine XIX. yüzyılda oluşan şarkiyatçılık anlayışına göre, Doğu toplumlarının, özellikle de İslamiyet'in yaygın olduğu toplumların tarihleri, iktisadî ve toplumsal açıdan durağan, kültürel yaratıcılıktan yoksun, baskıcı ve otoriter devletlerin egemen olduğu esaret ve yoksulluklar tarihiydi. Diğer taraftan, bu anlayışa göre Batı'nın tarihi iktisadî gelişmenin simgesi olarak kabul gören kapitalist piyasa ekonomilerini ortaya çıkarmış, siyasî olarak demokra-

si ve hukuk devletinin egemen olduğu kişisel özgürlüklerin tarihidir. Hodgson, XX. yüzyılda da sosyal bilimlerdeki çeşitli yaklaşımlara, özellikle de modernleşme kuramına, hakim olan ve dünya tarihini zıtlıklar, karşıtlıklar çerçevesinde ele alan bu şarkiyatçı anlayışa karşı çıkarak 'tek' olarak algıladığı bir dünya tarihi yazmak cesaretini göstermişti. Bu 'tek'liğin çarpıcı örneklerinden birisi, IX. ile XII. Yüzyıllar arasında Endülüsten Horasan'a kadar uzanan alanda İslamiyet'in yayılmasıyla ortaya çıkan ve aynı dönemde Batı Avrupa'nın sırt çevirdiği antik dönemin felsefi ve siyasî eserlerinin de tartışıldığı zengin kozmopolit ortamlardı (Bu tartışmalar daha sonraları Rönesans döneminde Batı Avrupa'ya taşınmıştı). Hodgson, bu kozmopolit tartışma ortamlarını, Batı ve Doğu'nun tarihlerinin hercümerc oldukları ortamlar olarak görmekteydi.

Diğer taraftan İslamiyet'in ve de Doğu'nun tarihinin bir yoksunluklar tarihi olarak algılanması basit bir yanlış anlamadan kaynaklanmıyordu. Bu algılayış Batı'nın Doğu karşısında aldığı kibirli egemenlik tavrını sergiliyordu. Hodgson, 1960'li yıllarda Vietnam savaşı bağlamında ve 1967'de İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesiyle daha da belirginleşen bu tavra karşı hem siyasî direniş hareketlerine katılarak hem de bilimsel faaliyetleriyle mücadele etmekteydi. Burada hatırlanması gereken diğer bir husus, Batı'nın Doğu karşısındaki gaddar ve kibirli tutumunun meşruiyetini Doğu'ya medeniyet (yani, iktisadî gelişme, demokrasi, hukuk devleti, bireysel hak ve özgürlükler) taşıma iddiasına dayandırmasıydı.

Benim tarihçilik anlayışım bu tezler antitezler çerçevesinde, geçmişle bugünün, yani, yaşananın içiçe geçtiği ortamlarda biçimlendi. Bu anlayışın çıkış noktası, bizi geçmişe, onu anlamaya yöneltenin, yaşanan anın gündeme getirdiği sorular, kaygular olduğudur. Yalnız altını çizerek söylemek istiyorum

rum burada kastedilen bugünün kayguları ışığında geçmişin okunması ya da geçmişin/tarihin güncel amaçlara hizmet edecek şekilde biçimlendirilmesi değil. Söz konusu olan geçmişle bugün arasında bir diyalog oluşması ve bu diyalog çerçevesinde hem geçmişin hem de bugünün yeniden değerlendirilmesidir. Braudel 'tüm tarih güncel tarihtir' derken böylesi bir bilinci ortaya koyar. Braudel'in burada söylemek istediği, bizi geçmişle belirli bir şekilde anlamaya yöneltti ve yaşadığımız an içinde oluşan sezgi ve kaygularımız ve yaşananlarla hesaplaşmalarımızdır. Örneğin, Braudel'in, II. Dünya savaşı sırasında Nazi hapishanelerinde yazdığı Akdeniz odaklı dünya tarihinin bu denli bir hesaplaşmanın sonucu olduğu söylenebilir. Tarihin farklı zaman boyutlarının diyalektiği olarak algılanmasını öneren Akdeniz tarihi, Braudel'in hapis yıllarında gündelik yaşamında karşılaştığı dramatik olayların (kısa dönem/evenement) etkisinden kurtularak onları farklı zaman boyutları (orta dönem veya conjuncture, uzun dönem veya structure) çerçevesinde değerlendirebilme ve bunu yaparken de kendi varlığını idame ettirebilme çabasını yansıtmaktadır.

Yaşam ile geçmişin içiçe olduğu bu tarih anlayışının benim için ilk durağı Batılı olmayan toplumların iktisadî ve toplumsal durağanlığına dair tezlerin eleştirisiydi. Durağanlık tezi 1970'li yıllarda hem sosyal bilimlerde egemen olan liberal modernleşme yaklaşımı hem de Marksist Asya tipi üretim tarzı yaklaşımı tarafından benimsenmişti. Her iki yaklaşım da Batılı olmayan toplumların durağanlığını, yani, toplumsal ve iktisadi bakımlardan gelişmemiş olmalarını, bu toplumlarda ticari orta sınıfların, özel mülkiyetin ve ticaretin gelişmesinin otoriter ve baskıcı devlet yapıları tarafından engellenmesi ile açıklıyorlardı. Ayrıca modernleşme kuramına göre din ve onun içerdiği cemaat anlayışı da birey'in gelişmesini önleyerek, gelişmeyi engellemekteydi.

Her iki yaklaşım da batılı olmayan bölgelerin tarihlerinden gelen siyasî, iktisadî, toplumsal kurum ve yapılarının, gerekirse zor kullanılarak ortadan kaldırılmasını önermekteydiler. Örneğin, XIX. yüzyılda Marx'ın kendisi de Asya Tipi Üretim Tarzı bağlamında, Hindistan'ın İngiliz ticaretine açılmasını, bu bölgenin gelişmesi, yani orada bulunan 'durağan', gelişmeyi engelleyen yapı ve kurumların ortadan kaldırılması açısından çok önemsemiş ve bunun gerçekleştirilmesi için ne kadar gaddar olursa olsun İngilizlerin uyguladıkları şiddet politikalarını desteklemişti. 1970'li yıllarda Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımını benimseyen sosyal bilimciler de Batılı olmayan toplumla-

rın gelişmeleri için Marx'tan mülhem 'kökten' ve 'tepeden inme' çözümler önermekteydiler. Benzeri bir şekilde modernleşme yaklaşımı da Batı'lı olmayan toplumlarda demokrasi ve iktisadî gelişimin ancak bürokratik-askerî rejimler aracıyla 'tepeden inme' (*revolution from above*) yöntemlerle gerçekleştirileceği inancına dayanıyordu.

Aynı zamanda liberal modernleşme yaklaşımına göre Batı'lı olmayan toplumların gelişmeleri ancak Batı'nın kurumlarını benimsemeleri ile gerçekleşebilirdi. Buradan yola çıkarak hem XIX. Yüzyılda kolonyal rejimler çerçevesinde hem de İkinci dünya savaşı sonrasında Üçüncü dünyayı oluşturan Afrika ve Asya'daki eski kolonyal bölgelerde ve Latin Amerika'da uygulanan gelişme politikaları kurumsal reform paketlerinden oluşmaktaydı. Bu paketlerin benimsenmesini önerdiği kurumlar, özel mülkiyet, ticaret ve sanayi üretimine yönelmiş girişimci orta sınıflar, hukukun üstünlüğü ilkesi veya yargının bağımsızlığı, parlamenter demokrasi gibi Batı liberalizminin tanımladığı kurumlardı. 1980 sonrasında ise benzeri ilke ve varsayımlar içeren gelişme modelleri, yeni piyasa düzeninin oluşturulmasına yönelik olarak bu kez IMF, EU ve Dünya Bankası tarafından Batı'lı olmayan toplumlarda uygulanmaktadırlar.

Tabi burada göz ardı edilen husus, bu 'reform' ve gelişme modellerinin yine modernleşmenin teşvik ettiği ve özellikle de demokratik kurumların kısıtlanması anlamına gelen bürokratik-askerî rejimlerin tarihsel mirasları üzerinde veya bizzat onların halen var oldukları ortamlarda gerçekleştirilmeye çalışıldığıdır. Modernleşme yaklaşımının barındırdığı bu çelişki, hem XIX. yüzyılda hem ikinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Üçüncü Dünya bağlamında hem de bu yaklaşımın yeniden canlandırılıp uygulanmaya başlandığı 1980 sonrası küreselleşme sürecinde modernleşme projesinin uygulanmasında kaba güç kullanımının önemli bir seçenek olduğuna dair inancın pekişmesine neden olmuş ve bu da modernleşme projesinin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Modernleşme projesinin 'tepeden inme' ve güç kullanımı ile özdeşleşen niteliği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliğinin egemenliğinde endüstriyel gelişmeyi ön plana çıkaran ve liberal olmayan gelişme/modernleşme modeli için de geçerlidir.

1970'li yıllarda hem dünyadaki değişimler hem de sosyalist ve liberal modernleşme modellerinin arzulanan sonuçları verememeleri bu modellerin sorgulanmalarına yol açtı. Öncelikle, İkinci Dünya savaşı sonrası dönemde

ABD destekli, Üçüncü Dünya olarak tanımlanan Afrika, Asya ve Latin Amerika'da uygulanan, liberal gelişme paketleri beklenen sonuçları vermemiş, bu bölgelerde sanayileşme gerçekleşmediği gibi gelir dağılımında ciddi eşitsizlikler ortaya çıkmıştı. Dahası, 1970'li yılların ortasında Uzak Doğu'da Çin'den destek alan Vietnam'ın ABD karşısındaki askerî başarısı ve bu başarının Çin'den esinlenen tarımsal gelişmeyi vurgulayan sosyalist modele dayandırılması, iktisadî gelişmeyi sanayileşme ile özdeşleştiren, hem liberal hem de sosyalist modernleşme yaklaşımlarının sorgulanmasına yol açmıştı. Bu dönemde tarım konusunda -hem tarihsel hem güncel- çalışmaların yoğunlaştığını görüyoruz. Yukarıda özetlenen gelişmelere ek olarak 1970'li yıllarda Batı kapitalizminin, özellikle de ABD ekonomisinin krize girmesinin, Batı'nın gelişme çizgisine olan mutlak güvenin sarsılmasına neden olduğunu da hatırlatmak gerekir. Sonuçta, Doğu ve Batı'nın birbirlerine karşı tarihleri ve Batı'nın Doğu üzerinde mutlak üstünlüğü varsayımlarına dayanan 'gelişme'/modernleşme anlayışları sarsılmaktaydı. Bu da, Doğu ile Batı'yı ayıran çizgilerin belirsizleşmesine işaret ederken hem Doğu'nun ve hem de Batı'nın gelişme çizgilerinin yeniden gözden geçirilmesi gereğini gündeme getiriyordu.

Daha sonraları *Osmanlı'da Köylü ve Devlet* başlığıyla yayınlanan ve XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğunda toplum ve ekonomide ki dönüşümlere eğilen çalışmamın başlıca özelliği, Osmanlı toplum ve ekonomisini modernleşme/ATÜT türü yaklaşımların alanından çıkarıp 1970'li yıllarda Avrupa tarihi çerçevesinde sanayi öncesi tarım toplumlarının dinamikleri konusundaki tartışmaların alanına taşınmasıydı. Bu da durağanlık tezini yadsırken modernleşme/gelişme yaklaşımları karşısında savunmacı bir tepkisel tutumu içine girmemiş olduğum anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, doğu toplumları ile ilgili durağanlık tezini yadsırken Avrupa'da olan kurumların Osmanlı'da da olduğunu göstermek çabasına girmedim. Benim için durağanlık tezinin eleştirilmesi hem Doğu hem de tarih yazınının, özellikle de hem Doğu hem de Batı'da sanayi-öncesi tarım toplumları söz konusu olduğunda, varsayımlarının sorgulanması anlamına geliyordu. Bu sorgulamanın ilk durağı tarım kesiminin durağanlığını benimseyen Malthuscu yaklaşımın irdelenmesiydi. Osmanlı toplumuyla ilgili araştırmalarım, bu toplumunun XVI. yüzyılda nüfus patlaması sonucunda Malthuscu yaklaşımın önerdiği doğrultuda, sınırlı teknolojik gelişme nedeniyle kendisini besleyemeyip döngüsel bir durağanlığa mahkum olmadığını gösteriyordu. Osman-

lı üreticileri, diğer sanayi-öncesi toplumlarda görüldüğü gibi, nüfuzun arttığı dönemde daha önce kullanmadıkları ve yoğun emek kullanımına dayanan makina-dışı teknolojilere başvurmuş ve böylece nüfusta ve üretimde büyük çöküşler engellenmiştir.

Sanayi-öncesi tarım toplumlarının dinamiklerini ilgilendiren ikinci konu ise bu toplumlarda ticaretin yeri ve niteliğidir. Modernleşme/gelişme modelleri, ticaret ögesinin, özellikle dış ticaretin, Batı'nın hem tarımsal hem de sanayi gelişmesindeki önemini vurgulamışlar ve bu faktörün eksikliğini Doğu'nun durağanlığının bir nedeni olarak göstermişlerdir. Ne var ki Osmanlı toplumu ve ekonomisinin irdelenmesi bu ortamda iç ticaretin, özellikle de bölgesel ticaretin önemine işaret etmektedir. Bu ticaretin ortaya çıkardığı yerel birikimlerin, XVIII. yüzyılda ön plana çıkan iltizam sisteminin gelişmesine ve bu sistemin sağladığı nakit gelirler sayesinde de Osmanlı merkezî bürokrasisinin oluşmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğu söylenebilir (Bu nedenle de Osmanlı'nın modern dönüşümünün önemli bir ögesi olan bürokrasinin oluşumunu tamamen dış etki veya baskılara dayandırmamak gerekir).

İç ticareten söz ederken iki noktaya dikkat etmek gerekir. İlk olarak modernleşme ve ATÜT yaklaşımlarında ön görüldüğü gibi Osmanlıda baskıcı, otoriter bir devletin köylü üreticinin ürettiği tüm artığa el koyduğunu ve bu nedenle de ticaretin gelişemediğini söylemek yanlıştır. Osmanlı'da diğer sanayi-öncesi toplumlarda olduğu gibi köylü üretici, kendi üretmediği malları temin etmek ve nakit vergileri ödemek için artı ürününün bir kısmını yerel pazarlarda satmak zorundaydı. İkinci olarak, örneğin Fransa'da da olduğu gibi, aynı olarak toplanan vergilerin (artı ürün) önemli bir kısmı da gerek merkezden gelen görevliler gerekse de yerel ortamlarda vergi toplama haklarına sahip kişiler (örneğin, tımar sahipleri, mültezimler) tarafından yerel pazarlarda satılmaktaydı. Bu iki ögenin biraraya gelmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nda çok canlı bir yerel/bölgesel pazarlar ağı oluşmuş ve ticarileşme olgusu büyük ölçüde tarımsal üretimdeki iniş çıkışları yansıtmıştır. Vurgulanması gereken diğer bir husus ise devlet hazinesi için önemli bir vergi kaynağı olan iç ticaretin kurum ve kurallarını, vergiyi toplayanların ve üreticilerin de muvakkati ile, devletin oluşturmuş olmasıdır. Böyle olunca devletin ticareti engelleyici yaptırımlarından söz etmek zorlaşmaktadır.

Genellikle, sanayi-öncesi toplumlarda görülen ulaşım zorlukları nedeniyle ve imparatorluğun kapsadığı coğrafi alan gözönüne alındığında, Osmanlı

toplum ve ekonomisinin bölgesel iktisadî ve toplumsal alanlardan meydana geldiğini söylemek mümkün. Bu bölgesel gelişme modeli Osmanlı'nın iç dinamiklerinin anlaşılmasında çok önemlidir. İç dinamikler ise dışardan gelen etkilerin (örneğin, iktisadî ve toplumsal reform önerileri, dış ticari talebi) toplumu nasıl etkileyeceklerini belirlemekte, bu etkilerin ortaya koymaları gelişme modelleri için belirleyici bir girdi oluşturmaktadır. Bu nedenle de gelişme sürecinin sonuçlarının modernleşme yaklaşımının önerdiği doğrultuda Batı'nın kendi hakkındaki özelemlerini yansıtan bir toplumsal yapılanmayı içermesi beklenemez.

Osmanlı toplumunun kendine özgü iç dinamiklerini vurgulayan yaklaşım, 1970'lerde I. Wallerstein'in ortaya atmış olduğu dünya sistemi yaklaşımı ile çelişmekteydi. Sosyal bilimlerde taze bir nefes olarak ortaya çıkan dünya sistemi yaklaşımı, az-gelişmişliğin nedenlerini modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak değişmez kültürel nedenler yerine Batı ticaretinin giderek tüm dünyayı içine alan tarihsel yaygınlaşmasında aramaktaydı. Wallerstein'a göre XVI. yüzyıldan sonra Batı dışındaki bölgeler Batı ticaretinin gereksinimlerine tabi kılınmış ve toplumsal dönüşümleri bu gereksinimler doğrultusunda biçimlenmiştir. Çevreleşme veya periferileşme denilen bu süreç, Batı'lı olmayan toplumlarda geriye dönülemeyecek ve onların gelişmelerinin önünde engel olacak yapıların (örneğin, zayıf yönetimler, tarımda büyük toprak sahiplikleri ve serflik ilişkiler, iç ticaretin dış ticarete tabi kılınması ve yerel tüccar sınıfının ortadan kalkması ve Batı'nın denetiminde bir tüccar sınıfının oluşmasına neden olmuştu. Özetle, dünya sistemi yaklaşımı çevrede yer alan Batı'lı olmayan toplumların ne kadar 'özde, kültürel olarak' az gelişmişliğe mahkum olmadıklarını savunuyorsa da onları tarihsel olarak belirlenmiş, geri dönemeyecekleri bir az-gelişmişlik yapısı içine hapsediyordu.

Bu tarihsel hapsedilmişlik ve belirlenmişlik olgusu ise tam da Osmanlı toplumu için savunmuş olduğum iç dinamikleri ve onların belirleyiciliklerini dışlamaktaydı. Halbuki bu iç dinamikler göz önüne alındığında, iç ticaretin, tamamen dış ticarete tabi hale gelmeyip hem yerel bir ticarî sınıfı besleyen hem de merkezî devlet içi bir gelir kaynağı olmayı sürdürdüğünü, bu nedenle de Osmanlı merkezî yönetiminin mutlak bir zayıflamasının söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Tam tersine, Osmanlı ortamında XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ortaya çıkan güç ilişkileri çerçevesinde merkezî-bürokratik yönetim ortaya çıkmış, bunun karşısında dış ticarete bağımlı büyük toprak sahipleri sınıfının gelişmesi güdük kalmış ve tarımda (Wallerstein'in önerdiği şekilde serflik ilişkilerinin yerine) bağımsız köylü üreticiler egemen olmuştur. Özetle, burada vurgulamak istediğim Wallerstein'in yaklaşımı, tarihsel belirlenmeler (historical determinism) yaklaşımı karşısında tarihsel arzılık yaklaşımıdır.

1980'li yıllarda İran devrimi ve Sovyet blokundaki sosyalist rejimlerin çöküşü toplumsal analizlerin siyaseti ön plana çıkarmalarına neden oldu. Bu siyasî yöneliş aynı zamanda, modernleşme modellerinin büyük ölçüde neden oldukları eşitsiz gelir dağılımı, demokratik katılımın dışlanması gibi sorunlara bir çözüm arayışından kaynaklanmaktaydı. California Üniversitesi, Berkeley'de ders vermekte olduğum bu dönemde, yine bu üniversitede ders veren ve daha sonra Brezilya cumhurbaşkanı olan Fernando Cardosa ile tanıştım. Cardosa 1960'li, 1970'li yıllarda Latin Amerika'ya yönelik bağımlılık (*dependencia*) kuramının önde gelen mimarlarından ve 1980'li yıllarda Latin Amerika'nın az gelişmişliğini Batı sermayesinin egemenliği ile açıklayan bağımlılık kavramını eleştiriyordu. Daha da önemlisi, Cardosa bağımlılık kavramının siyasî olarak sakıncalı yönlerine işaret etmekten kaçınıyordu. Cardosa'ya göre bağımlılık kavramı, öncelikle, dünya sistemi yaklaşımında olduğu gibi az-gelişmişliğin nedenlerini dış faktörlere (batı ticareti ve batı sermayesinin getirdiği sömürü düzenine) yükleyerek siyasî bir çaresizlik haleti rûhiyesine yol açmaktaydı. Bu çaresizlik hali ise "ne yapalım az-gelişmiş olmamız bizim suçumuz değil, biz bu duruma denetimimiz dışındaki güçler tarafından getirildik ve varolan egemenlik yapıları içerisinde de bu durum ilelebet sürecek" şeklinde ifade edilen bir siyasî yığıntılığı beraberinde getirmekteydi. Cardosa az gelişmişliğin sanki bir kadermiş gibi kabul edilmesine isyan ediyor ve nedenleri ne olursa olsun azgelişmişlik durumunun değiştirilmesi ve bunun içinde toplumsal aktörlerin siyasî sorumluluk alabilecekleri alanların oluşması gereğine işaret ediyordu. Siyasetin alanı olarak

Cardosa toplumsal aktörlerin yönetime katılımlarının mümkün olabileceği en geniş anlamıyla bir sivil toplum ortamından söz etmekteydi.

1990'li yıllardan bu yana üzerinde çalıştığım hukuk, siyaset, meşruiyet, sivil toplum, konularının büyük ölçüde 1980'li yılların siyasî gündemi tarafından etkilenmiş olduğunu söyleyebilirim. Ne yazık ki 1990'li yıllarda bu siyasî gündem çok gerilere itilmiş ve küresel piyasaların oluşumu süreçlerini içeren yeni dünya düzeni çerçevesinde siyaset, 1950'li-1960'li yılların modernleşme perspektifleri çerçevesinde olduğu gibi geri plana itilmiş ve hatta öcüleştirelmıştır.

1990'li yıllardan bu yana çalışmalar, hem Osmanlı tarihi bağlamında hem de giderek yoğunlaşan güncel toplumsal dönüşümler açısından, bu öcüleştiren, hasıraltı siyasetleri ön plana çıkarmayı ve bunu yaparken de toplumun kendine özgü dış dinamiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadırlar. Şöyle ki bu dönemde gündemde olan piyasa reformu modelleri 1950'li ve 1960'li yıllarda modernleşme modellerinin oldukları gibi toplumların düşlenen bir 'Batı' modeline göre biçimlenmesini öneren reçeteler mahiyetindedir. Ne var ki nesnel (objektif) ve teknik öneriler olduklarına dair iddialarına karşın bu reçetelerin kendileri belirli siyasetler içermekte ve toplumun belirli çıkarlar doğrultusunda dönüşmesini önermektedirler. Diğer taraftan, onların önerdikleri çıkarlar ise varolan siyaset ve çıkar yapıları ile çatışmakta ve bu çatışmanın sonucu ortaya her toplumun kendine özgü 'dönüşüm' yapısı çıkmaktadır. Bu özgül 'dönüşüm' yapıları maalesef 'reform' reçetelerini önerenlerin gözünde hep 'eksik' görülmeye mahkumdur ve 'reformlarda geri kalmışlık', modernleşememişlik ithamlarına hedef olmaktadır.

1990'li yılların ortasından bu yana 'piyasa düzeni reformları' ya da 'yeni modernleşme' bağlamında hortlayan diğer bir söylem ise Doğu/Batı ikilemidir. 1970'li ve 1980'li yıllarda yukarıda sözünü ettiğim hem Batı'nın kendi tarihinin ve bu tarihten kaynaklanan gelişme modellerinin sorgulanmasıyla, hem de Asya'nın, özellikle de Japonya'nın, dünya ekonomisindeki başarıları dolayısıyla, artık gelişmişlik/azgelişmişlik ikileminin, Doğu/Batı ekseninde tanımlanamayacağı anlamına geliyordu. Bu da dünya tarihinin Doğu/Batı karşıtlığı, zıtlığı çerçevesinde algılanışlarının sorgulanması demektir. Ne yazık ki, özellikle de 2000'li yılların başından beri, Doğu/Batı ikilemi bu kez medeniyetler çarpışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeniden kotarılmış Doğu/Batı söylemi özellikle İslamiyet'i hedef almaktadır. Bu yapılırken de

İslamiyet'in, piyasa ekonomisini ve bu ekonominin merkezinde yer aldığı varsayılan bireyi ve onun özgürlüklerini hiçe saydığı iddia edilen cemaat kavramı gündeme getirilmektedir. Ben bu gelişmeyi sosyal bilimin gelişme çizgisi içinde taş devrine dönüş olarak değerlendirmekteyim.

1970'li ve 1980'li yıllarda Doğu/Batı ikilemini reddeden mukayeseli tarih yazınında önemli gelişmeler kaydedilmişti. Bu bağlamda, Osmanlı tarım toplumu ve ekonomisi üzerine yaptığım çalışma Osmanlı tarihini Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerinin tarihleri ile karşılaştırılabilir terim ve kategoriler içinde ele alan bir mukayeseli tarih girişimidir. 1990'li yıllardan bu yana da mukayeseli tarih yazma çabasını Çin-Osmanlı, Osmanlı-Rus tarihlerinin mukayeseleri bağlamında sürdürmeye çalıştım.

Sunuşumun bundan sonraki bölümünde bu mukayeseli tarih alanını besleyecek olan kavramsal evrenin oluşturulma süreci üzerinde duracağım. Tabii ki bu süreç daha önce sözünü ettiğim siyasî gündemleri de içine alan bir süreçtir.

Çıkış noktam toplumsal gerçekliğin, kurum ve düzenlemelerin meydana çıkardığı bir kurgu olduğudur. Diğer taraftan, toplumsal gerçeklik ve onu oluşturan kurumlar güç dengeleri içerisinde yer alıp bu dengeler tarafından biçimlenmektedir. Bu güç dengeleri ortamında egemen aktör ve aktörlerin aynı ortamda yer alan diğer aktörleri ikna süreci veya zor güç kullanarak kendine tabi kılmaya çalıştığı siyasî süreç ise *devlet*'i tanımlamaktadır. Gramsci bu siyasî süreci hegemonya süreci olarak tanımlamış ve bunu yaparken liberal yaklaşımların içerdikleri devlet/toplum ayrımını sorgulamıştır.

Devlet'le özdeşleşen bu siyasî süreç, öncelikle egemen kesimin yasa yapma, kurum oluşturma ve uygulama gücünü ele geçirmesini, yani devletin gücünü ihsas etmesini öngörür. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal gerçeklik siyasî süreç içinde yer alan aktörlerin üzerinde anlaşıkları amaçlar doğrultusunda, kurum ve yasalar tarafından biçimlenmektedir. Burada altını çizmek istediğim husus toplumsal gerçekliğin siyasî süreçler yani egemenlik ortamları çerçevesinde kurgulanması, yani, teknik reçeteler doğrultusunda oluşmadıklarıdır. Bu siyasî kurgulanış ise kurum ve düzenlemelerin siyasetin (yani, devlet'in egemenlik yapısını oluşturan siyasetin) alanı olmalarını varsaymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, kurum ve düzenlemeler farklı kişi ve grupların çıkarlarının tartışıldığı, onların toplumsal aktörler olarak varolma çabası verdikleri alanlardır. Böyle değerlendirildiğinde ise toplumsal

gerçekliği biçimleyen kurum ve düzenlemeler ve onların içerdikleri siyasal süreçler ışığında devlet ve toplumun birbirinden ayrılmaz dinamikler oluşturduğunu söylemek mümkün. Bu da modernleşme paketlerinin içerdikleri toplum/devlet, hukuk/devlet ikilemelerinin sorgulanması anlamına gelmekte.

Yukarıda özetlediğim kavramsal çerçeve, Doğu/Batı ayrımı gözetmeden tüm toplumsal gerçeklikleri ve onların gelişme dinamiklerini içerecek mahiyette. Bu çerçevenin özelliği, siyaseti ve onun üzerinde toplumsal muvaffakat oluşmuş amaçlar (dirlik ve düzenin sağlanması, ekonomik refahın önceliği v.s) doğrultusunda toplumun dönüşme yönünü belirleyici olduğunu vurgulamadır. Buradan çıkarak da piyasa ekonomisinin savunucularının telkin ettikleri ve toplumsal yapıların doğanın kurallarına tabi olarak biçimlendiğine dair inançları sorgulanmaktadır. Toplumsal yapının siyaset içinde biçimlendiği tezi aynı zamanda toplumsal modernleşmenin belirli şablonlara uygun bir biçimde gerçekleşme beklentilerinin sorgulanmasına da yol açmaktadır.

Aynı zamanda, özgül (specific) dönüşüm süreçleri toplumlar için farklı dönemlerde farklı şekillerde tanımlanan dünya düzeni içerisinde var olma mücadelelerini içeriyor. Bu nedenle de modern dönüşümü, Batı'nın reçeteleri aracıyla diğer bölgelere getirilen bir olgu olarak algılamak yerine toplumların farklı dönemlerde dünya düzeni içinde yer almak veya bu düzen içinde var olmak için verdikleri mücadeleler olarak tanımlamak da mümkün. Diğer taraftan, her bölgenin dönüşüm sürecinin kendi siyasî dinamikleri tarafından belirlendiği varsayıldığında bir yandan, ortaya çıkan modern dönüşüm süreçlerinin çeşitliliğinden, öte yandan ise, dünya çapında tanımlanan modern dönüşüm projesinin farklı bölgelerde verilen mücadeleler tarafından biçimlenmesinden söz edilebilir.

Bu kaygular ışığında, yakın dünya tarihinde iki radikal toplumsal dönüşüm (yani toplumsal gerçekliklerin yeniden kurgulanma) dönemi saptayabiliriz. Bunların birisi XIX. Yüzyılda uluslararası askerî ve siyasî mücadele ortamlarında ulusal piyasa ekonomilerinin oluşumu doğrultusunda cereyan eden toplumsal dönüşüm çabaları; ikincisi ise XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başında uluslararası rekabet ortamında meydana gelen değişikler ışığında küresel/bölgesel piyasa ekonomilerinin oluşumu doğrultusunda gerçekleşen toplumsal dönüşümler. Burada, XIX. Yüzyılda Osmanlı toplumunun piyasa oluşumlarını içeren yeniden kurgulanma sürecine ve bu süreçte hukuk, iktisat ve siyaset ilişkilerine değineceğim.

Öncelikle şunu belirtiyim benim konuya bu denli derinlemesine eğilebilmenin başlıca nedeni XIX. Yüzyılda Osmanlı'nın en ileri gelen fakihlerinden, devlet adamı, yazar, düşünür Cevdet Paşa'nın eserlerinden aldığım feyizdir. Cevdet Paşa XIX. yüzyıldaki modern dönüşümü çok iyi anlamış ve onu reddetmeden dönüşümün, kurumsal ortamların yaratılarak gerçekleşmesi için büyük mücadele vermiştir. Bunu yaparken de Osmanlı imparatorluğunun devletler düzeni içinde kendini idame ettirebilmesi kaygusunu hep ön planda tutmuştur.

Aynı zamanda, kurumsal dönüşümün toplum içinde çatlaklar yaratmaması için de çaba göstermiş ve bunu yaparken de, örneğin, Arazi Kanunnamesinin ve Mecelle'nin, gerek oluşturulma gerekse de uygulanma süreçlerinde cereyan eden siyasî mücadelelerin bizzat içinde yer almış ve kurumların bu mücadelelerinin ortaya çıkardığı siyasî talepleri içermelerini sağlamaya çalışmıştır. Burada vurgulanması gereken husus Cevdet Paşa'nın kurumsal dönüşümün içerdiği siyasî süreçlere çok duyarlı olduğuydu.

Kurumların farklı siyasî talepleri içermeleri bağlamında Cevdet Paşa öncelikle istişare yöntemine başvuruyordu. Toplumu biçimleyen kuralların yoğun istişareye tabi tutulması tabii ki Osmanlı fakihlerinin eskiden beri izledikleri bir yöntemdi. Cevdet Paşa bu süreci Osmanlı'nın modern dönüşümünün önemli bir parçası haline getirmiştir. Paşa'nın bu çabası, aynı dönemde hukukî istişare mekanizmalarının kurumsal dönüşüm sürecinde ön plana çıktığı Avrupa'daki (özellikle Almanya ve Fransa'daki) hukukçuların çabalarıyla çakışıyordu. Osmanlı'da bu yapı Mecelle'nin kesintiye uğratıldığı 1880'lere kadar sürmüştü, bundan sonraki dönemlerde kurumsal 'reform'lar büyük ölçüde hukukî istişare süreçlerinden gerçekleştirilmemiştir. Bu da belki de Osmanlıyı doğululaştıran, 'tepeden inme' modernleşme sürecinin başlangıcı olmuştur.

Cevdet Paşa'nın Osmanlı'nın modern dönüşüm süreci içindeki yerinin en güzel ifadesi, onun Arazi Kanunnamesi çerçevesinde gerçekleştirdiği faaliyetleridir. 1858 Arazi Kanunnamesi Osmanlı'da XVI. yüzyıldan beri egemen olan toprak düzenini değiştirmek, yani, ana gelir kaynağı olan toprak ve ona bağlı kaynaklar üzerindeki hakların yeniden dağılımı yönünde bir hamledir. Tek cümle ile söylemek gerekirse Arazi Kanunnamesiyle aynı dönemlerde tüm Avrupa'nın toplumsal düzeninin alt-üst olmasına yol açan toprakta bireysel özel mülkiyet tanımlanmaktaydı. Bu dönüşüm, toprak üzerinde daha

önceleri varolan çeşitli kullanım haklarının (örneğin, ortakçılık, otlak hakları) ve toprağın gelirleri üzerinde ihsas edilmiş olan çeşitli hakların (örneğin, tımar sahipleri ve mültezimlerin haklarının), toprağın tapusuna sahip olacak bireyin mülkiyet hakkı ve merkezî bürokrasinin vergi hakkı ile ikame edilmesi demektir. Toplumun yeniden yapılanması açısından bakıldığında bireysel özel mülkiyetin ortaya çıkması, bir yandan, toprakta piyasanın oluşması ve tarımda ticarî üretimin yoğunlaşmasını öngörürken diğer yandan da vergi gelirlerinin merkezî bürokrasinin elinde toplanmasını sağlayarak merkezin güçlenmesine işaret ediyordu.

Devlet oluşumunun içerdiği tüm siyasî dengelerin değişmesi anlamına gelen bu değişim karşısında ciddi bir muhalefet vardı. Kanunname'yi oluşturan Komisyon -ki başında Cevdet Paşa bulunmaktaydı- bu muhalefetin bilincindediler. Belki bu nedenle ve muhalefetle bir uzlaşma yolu arayışı içinde kanunnamenin başında yeralan mukaddime yazısında komisyon üyeleri ısrarla kanunnamenin bir yenilik getirmediğine, sadece eski zamanlardan beri geçerli olan kanun maddelerini ve fıkıh kurallarının derlenmesi olduğuna işaret ediyorlardı. Ne var ki komisyonun tüm uzlaştırıcı çabaları kanunnamenin temsil ettiği kökten dönüşümü, siyasî devrimi gizlemeye yetmiyordu.

Açıkça söylemek gerekirse, kanunname Osmanlı merkezî yönetiminin (bürokrasinin) egemenliğinin ilanı demektir. Bir süredir imparatorluğun farklı bölgelerinde mültezimler inisiyatifini ele alarak özel mülkiyetin kadı mahkemeleri kararları aracılığıyla oluşturulmasını sağlamaktaydılar. Kanunname bu uygulamaları hedef alan ve içerdiği tüm tavizlere rağmen merkezî bürokrasinin egemenliğini, merkezin yasa yapıcılığı boyutunu ön plana çıkararak, ortaya koyan bir düzenlemeydi. Tüm imparatorluğa şamil genel niteliğiyle de kendinden önceki ürüne, farklı gruplara özel fer'i, bölgesel düzenlemelerden farklıydı.

XIX. yüzyılda genel düzenlemelerin getirdiği köklü değişimleri anlamamız için, kısaca, XIX. yüzyıl öncesi devlet ve onun içerdiği hukukun, kurumsallaştırma anlayışı üzerinde duracağım. Toprakla ilgili düzenlemelerden yola çıkacak olursak Osmanlı'da bunlar, toprak üzerinde hak iddia eden farklı aktörler ile merkezde yeralan hanedan ve onun yönetim kadrosu arasında gerçekleştirilen bir dizi uzlaşma ve bu uzlaşmaların fer'i kurallar şeklinde ifade edilmeleriydi. Erken dönem kanunnameleri bu fer'i öğelerin derlenmesinden başka bir şey değillerdir. Bu açıdan bakıldığında mülkiyet, toprak üye-

rindeki kullanım hakları, gelirler üzerindeki haklar ve egemenliği temsil eden hanedanın rakaba hakkından oluşan bir haklar demetini oluşturmaktaydı. Tüm bu haklar fer'i kurallar tarafından tanımlanıyordu. Bu hak demetlerinden olan hanedanın, onun hazinesinin rakaba hakkının üzerinde durmak istiyorum. Bu hak, batı şarkiyatçı literatürde devletin toprak üzerindeki mülkiyeti olarak algılanmış ve bu mülkiyetin doğu toplumlarında özel mülkiyetin (ve buna bağlı olarak ticarileşmenin) gelişmesini engellediği iddia edilmiştir. Burada bir çarpıtılma söz konusu. Osmanlı'da rakaba, hanedanın ve onu temsil eden padişahın egemenlik hakkının bir parçasıdır ve padişahın toprağın denetim ve kullanımını ve gelirlerini denetleme ve farklı gruplar arasında paylaşma hakkını içerir. Bu denetim ve paylaşma/dağıtma hakkı ise padişahın adaletin dağıtıcısı olma özelliği ile bütünleşmektedir. Adalet, en sade anlamı ile, padişahın dirlik düzenliği koruması demektir ve padişahın egemenliği ise onun adaleti sağlayabilme kabiliyetine bağlıdır. Bu bağlamda, rakaba, padişaha denetiminde olan toprakların kullanımını ve gelirlerini farklı grup ve kişilere dağıtma imkanı vererek onun farklı çıkarları uzlaştırıp dirlik düzenliği korumasını sağlamaktadır.

Böyle yorumlandığında rakaba, XIX. yüzyıl öncesi dönemde, merkezlerinde hanedanların yer aldığı siyasî ortamlarda, hanedanların egemenliklerini meşru kılan dirlik düzenliği muhafaza etme kabiliyetlerinin -yani adil olma niteliklerinin- ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkıyor. Bu açıdan Osmanlı'nın çok dar bir yapı oluşturduğu söylenemez. Çin'den, İngiltere'ye kadar hanedanların toprak üzerinde bu tür denetim haklarını gözlemek mümkün. Osmanlı'da (ve Çin'de) bu denetimin, hanedanın etrafında oluşan kurumlar sayesinde toprak gelirleri üzerinde hak iddia eden yerel gruplar üzerinde daha etkin olduğu söylenebilir. Bu etkinlik nedeniyle Osmanlı padişahı, Machievelli'nin ünlü yapıtı *Prens* için örnek oluşturmuş olabilir. Zira XVI. yüzyılda tüm Avrupa'da bütün siyasî tartışma siyasî gücün merkezî hanedanların elinde toplanabilmesi ve üretimin, ticaretin, zenginliğin ön koşulu olarak geniş alanlarda dirlik düzenlik sağlanabilmesi üzerinde odaklanıyordu.

Mülkiyet ile ilgili olarak, Doğu/Batı söylemleri özel mülkiyetin Batı toplumlarının doğasında mevcut olduğuna dair bir izlenim verirler. Burada altı çizilmesi gereken özel mülkiyet'in, Doğu ve Batı toplumlarında hep var olduğu; yalnız bu mülkiyetin genellikle mücevher, para, ev eşyaları gibi taşınabilir malları içerdiği. XVIII. yüzyıldan başlayarak hem Batı'da hem Doğu'da, özel

mülkiyetin üretim araçları, özellikle insanların geçim kaynağı olan toprak üzerinde, ihdas edilmesi insanlık tarihinde çok kanlı ve acılı bir süreci başlatmıştır. Bu oluşumun nedenleri arasında, XVI. yüzyıldan bu yana yaygınlaşan ve giderek Avrupa'nın dışına taşan ticarî sermaye ve ticarî grupların piyasa gereksinimlerini ve birbirleri ile acımasız rekabet içinde bulunan hızla merkezileşen (ve bürokratikleşen) devlet yönetimlerinin gelir gereksinimlerini saymak mümkün. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir husus XIX. yüzyıla gelindiğinde tüm Avrupa'da oluşmakta olan özel mülkiyet ve piyasa ortamlarının ancak köklü siyasî değişiklikler sonucu, yani, devletlerin temsil ettikleri siyasî ortamların dönüşmesiyle gerçekleşebildiğidir. Başka bir ifadeyle, özel mülkiyet ve piyasa yapıları merkezî bürokratik veya merkezî parlamenter devletlerin tanımladığı siyasî süreçler içerisinde oluşmuş ve biçimlenmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda özel mülkiyetin ve onunla ilişkili olarak da toprak piyasalarının oluşmasını bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Osmanlı'da, daha önce de değindiğim gibi, özel mülkiyet merkezî bürokrasinin Arazi Kanunnamesi aracılığıyla gerçekleştirdiği bir yaptırımdır. Başka bir deyişle, vergilerin tekleşmesini ve merkezin elinde toplanmasını sağlayacağına inanılan bireysel özel mülkiyet, yeni devlet ortamında egemen güç olan bürokrasinin egemenliğinin bir parçası olarak belirmektedir. Aynı zamanda, Arazi Kanunnamesi bürokrasi ve farklı kişi ve gruplar arasında uzlaşmaların sağlandığı, bu bağlamda, bürokrasinin egemenliğinin tartışıldığı, pazarlıklara tabi edildiği bir kurumsal alanı oluşturmaktadır.

Kanunnamenin içerdiği uzlaşmalar arasında kanunnamenin ancak devletin sahibi olduğu topraklarda uygulanabilir olması var. Vakıf ve mülk topraklarında kanunnamenin uygulanmaması büyük topraklar üzerinde vergi hakları olan vakıf idarelerine ve mülk sahiplerine bir taviz mahiyetindeydi. Diğer taraftan, kanunnamede mirî topraklar sanki devletin gerçek mülkü, yani özel mülkü olarak tanımlanmakta ve bireysel özel mülkün ihdası içinde devletin tapu hakkının özel kişilere satılması öngörülmektedir. Bu şekilde tanımlanan mirî kategorisinin rakaba ile bir ilgisi yoktur. Son olarak, diğer bir uzlaşma alanı olarak kanunnamenin içerdiği tapulu toprakların satışları bağlamında getirilen kısıtlamalara değineceğim. Bunlar aynı zamanda özel mülkiyet hakkı üzerine getirilen kısıtlamalardır. Bu kısıtlar borçlanma yoluyla topraksızlaşmayı önlemeyi ve bunu yaparken ticarileşen tarım ortamında üreticiyi korumayı amaçlamakta. Örneğin, Kanunname bir taraftan

tapulu toprakların serbest satışına müsaade ederken diğer yandan toprak sahibinin borcundan ötürü toprağını kaybettiği durumlarda borç ödendiğinden toprağın sahibine geri dönmesi ilkesini de içeriyor.

Yukarda değindiğim uzlaşma ve kısıtlamalar, bize Kanunname'nin, onun getirdiği mülkiyet düzeninin ne denli bir çatışma alanı olduğu hakkında bir fikir veriyor. Benzeri çatışma ortamlarını Kanunnamenin uygulanma aşamalarında da görüyoruz. Özel mülkiyetin içinde olduğu siyasî süreci çok çarpıcı bir şekilde yansıttığı için, bu sunuşu, Cevdet Paşa'nın 1870'lerde Bosna'da vali olduğu dönemde karşılaştığı Kanunnamenin uygulanması ile bir anlaşmazlığı irdeleyerek bitirmek istiyorum.

Vaka şu: Yanya'da bulunan bir çiftlikte Arazi kanunnamesinin uygulanmasıyla önceki dönemde toprak üzerinde kullanım hakkına sahip olan yarıcı/üreticiler toprağın mültezimlerinin tapuyu ele geçirmeleri üzerine kendilerini kiracı konumunda buluyorlar. Bu gelişme karşısında yarıcı/üreticiler isyan ediyorlar ve cevaben Cevdet Paşa (vali olarak) anlaşmazlığın halledilmesi için bütün tarafların temsilcilerinin dahil edildiği bir komisyon kurulmasını sağlıyor.

Düzenlenmelerin, farklı grupların karşı karşıya geldikleri mücadele alanları olma niteliğini çok açık bir şekilde yansıtan Komisyon tartışmaları, uzlaşma örneği olan bir raporla sonuçlanıyor. Rapor, Arazi kanunnamesi ve Kontrato nizamnamesinin önerileri doğrultusunda üreticileri kiracı olarak tanımlıyorsa da onların babadan oğula geçecek şekilde tanımlanan kiraçılık haklarını tanıyarak mültezimlerin özel mülkiyet haklarına da önemli bir kısıt getiriyor.

Burada önemli husus, toprak üzerindeki toplumsal mücadelenin izlerinin genel olarak tanımlanan hukuki düzenlemeye taşınması, hatta düzenlemenin bu mücadeleler tarafından biçimlenmesi. Peki, bu oluşumun XIX. yüzyıl öncesindeki fer'i kurum ve düzenleme ortamlarından farkı ne? Sanıyorum belirleyici fark kurum ve kuralların yer aldıkları farklı devlet veya siyaset ortamları ve bu ortamlara hakim meşruiyet söylemlerinde yatıyor. XIX. yüzyıl öncesinde fer'i kurallar, bir yandan padişahın farklı gruplarla olan uzlaşmalarını özetlerken, diğer yandan, bu uzlaşmaların aracılığıyla elde edilen toplumsal huzur ortamı egemenliğin meşruiyetini sağlamaktaydı. XIX. yüzyılda ise genel kurallar (örneğin arazi kanunnamesi) üzerinde uzlaşmaya çalışılan bir metin olarak karşımıza çıkıyor. Tüm münakaşa ve mücadeleler ge-

nel kuralı, onun kategorilerini referans noktası olarak alıyor. Bürokrasinin egemenliği ve meşruiyeti, kuralın genel olma niteliğinin (tüm uzlaşmalara karşın) muhafaza edilmesinde yatıyor; bu genellik merkezî bürokrasinin topluma şamil vergi, üretim, askerî mobilizasyon politikalarını oluşturması açısından önemli. Bu politikalar ışığında bürokrasinin devletlerarası rekabet ortamında imparatorluğun bekasını sağlama çabasından söz edilebilir. Özetle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da, Osmanlı'nın kendi dinamiklerinin ortaya çıkardığı kökten bir modern dönüşüm süreciyle karşılaşılıyor. Bu süreç sonucunda ortaya çıkan hukuk, siyaset, iktisat yönetimini içeren tüm kurumsal yapılar, bir yandan, içinde oldukları toplumsal mücadelelerinin izlerini taşırlarken, diğer yandan ise, imparatorluğun devletlerarası rekabetin çok yoğunlaştığı bir dünyada varolma mücadelesi ile belirlenmekteydi. Osmanlı bu rekabette kaybetti; fakat bu onun modern dönüşüm sürecinden geçmediği anlamına gelmez. Bu dönüşümün sonuçları, Batılı devletlerin Osmanlı üzerinde egemenlik kurma amacıyla öne sürdükleri reform paketlerinin önerileri ile uyuşmasa bile...

İngiltere'de XV. ve XVI. yüzyıllarda çitleme olayı var. Böylece bir üst zengin köylü sınıf teşekkül ediyor. Bunun benzerini XVII. yüzyıldan sonra Japonya'da da görüyoruz. Acaba böyle bir zengin Osmanlı sınıfı teşekkül ediyor mu? Eğer teşekkül etmişse, devletin bu sınıfa bakışı nasıl? Kemal Tahir'in köy romanlarında şöyle bir şey var: Bir takım uyanık tipler, kendileri için dedesinin babasına da yer veren birtakım evraklar düzenliyor. Böyle bir uyanıklık, sistemi etkileyecek çapta bir sonuca ulaşabilmiş mi?

1839 Tanzimat Fermanı ilanıyla dediğiniz açık gözlülük olayı ayyuka çıkıyor. Bunun yapılma mekanizması şer'î hüccettir. Yani kadı mahkemeleri bu türden hüccetler çıkarıyorlar. Genellikle klasik dönem literatürüne bakıldığında sanki kadılar merkezle özdeşler ve onunla tam bir uyum içerisinde hareket ediyorlar. Benim gördüğüm ne XVIII. yüzyılda, ne de XIX. yüzyılda uyum yok. Bu nedenle de merkezî bürokrasi 1850'lerden sonra kadılardan kurtulmaya çalışıyor. Kadı mahkemeleri İngiltere'de olduğu gibi yerel güçlere daha yakın. Bu açık gözlülük daha çok mültezimlere yarıyor. Mültezimler bu yolla özel mülk ediniyorlar. Benim anlayışım, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin, merkezî bürokrasinin gelişmelere verdiği bir cevap olduğudur. Siyasi bir cevaptır: "Bu topraklarda eğer özel mülkiyet olacaksa, bunu ancak

biz yaparız” denilmektedir. Ayrıca şunu da belirtelim ki, bireysel mülkiyetin oluşturulmasında vergi kaygısının ön planda olduğu da görülmektedir.

Erken modern dönemde XIX. yüzyıl öncesinde devletin daha çok kontrol etme, çeşitli güçlerle uzlaşma şeklinde bir rol üstlendiğini söylediniz. Tespit ettiğiniz bu durum imparatorluğun her tarafında gerçekleşmiş midir yoksa belli özel -mesela, gayrimüslimlerin yoğun olduğu- bölgelerde mi karşımıza çıkıyor?

Osmanlıyı bir Balkan imparatorluğu olarak görenler var. Ben bunu yanlış buluyorum. Merkezin çeşitli uzlaşma alanları var. Mesela Anadolu’da malikâne divanî sistemi var. Bu, muhteşem bir uzlaşma paketi. Bu kadar ince, zarif bir paket düşünülemez. Hakikaten bir zanaat. Bir siyasetname zanaatı görüyorsunuz. Toprak üzerindeki gelir haklarını paylaşıyor. Oradaki uzlaşma paketini görünce ince ayarı anladım. Umarım araştırmacılar Arap topraklarını ve oradaki anlaşma paletlerinin niteliğini de bu gözle araştırırlar.

Hayat hikâyenizle kariyeriniz arasındaki ilişkiyi bizimle paylaşmanız çok güzel oldu. Bir hesaplaşma, gidiş-geliş ve bir yere ulaşma serüveni. Burada dikkat ettiğiniz birkaç şey var: İç dinamikler, özcülük problemi ve kader problemi. Bunlarla hesaplaşırken bazı sonuçlar çıkarıyorsunuz. İç dinamiklere önem verilmeli ve kader yerine, daha hesaplaşmacı, mücadelecı bir yaklaşım sergilenmelidir. XIX. yüzyılda yeniden toplumsal gerçekliğin kurgulanmasından bahsettiniz. Bunun en önemli göstergesi olarak da, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi’ni gösterdiniz. Bu kurgulama ihtiyacı, durup dururken mi oluştu? Hangi iç dinamikler Osmanlı’yı toplumsal gerçekliği yeniden tanımlamak zorunda bıraktı?

Osmanlı Devleti için, “umumî kaideleri koyduğunda modern devlet oldu” dediniz. Bu durumda modern devlet kaçınılmaz bir sonuç mu oluyor? Yani milleti yeniden kurguya zorlayan bir etken var ve kurgu yapıldıktan sonra modern devlete gitmek zorunda mı kalıyorlar? Diğer bir ifadeyle, iç etken meselesi sadece metodolojik bir problem midir yoksa sonuçları ve başlangıcı etkileyen bir şey midir?

İç-dış dinamik ayrımından hareket etmiyorum. Benim amaçlarımdan birisi, ikilemleri ortadan kaldırmak. Dışın içselleşmesi olarak baktığınızda, XVI. yüzyıldan bu yana mutlak devlet yapıları bir rekabet ortamında var oluyorlar. Bir yanda kendi -bir rekabetin yönlendirmesinden hiçbir zaman bütü-

nüyle bağımsız olmayan- iç dinamikleri çerçevesinde cevap vermeye çalışıyor. Yani içle dış ayırımı yaparken, biri değilse öbürü şeklinde bir tepkisel-likten yola çıkmıyorum. Sadece dünya sistemi bağlamında söylemek istediğim şey; içeride hiçbir şey yokmuş varsayımdan hareket edilmesinin yanlış olduğudur. Aynı şekilde, 'dışarıda hiçbir şey yok, her şey kendi iç dinamikleri doğrultusunda hareket ediyor' gibi bir şey de söylenemez. Çünkü dışın içselleştirilmesi söz konusudur. Bu, içinde yaşanan gerçekliğin bir parçası olarak kabul edilmelidir.

İkinci sorunuz, modern devlet bir kader mi? Muhakkak oraya mı gidiyoruz? İfade edilen bu dinamikler çerçevesinde herkes birbiriyle ilişkili olduğu varsayılırsa; evet, oraya gidiliyor. Ama kimse bunu planlamıyor. Yani illâ modern devlet oluşturacağız diye bir planlama yok. Şöyle bir şey var: Vergi toplanması lazım ki asker beslensin. Fransız, İngiliz tüccarların deniz aşırı açılmaları için arkalarında ordu bulundurmaları gerekir. Onun için tüccarın bağımsızlığı da söz konusu değil. Böyle bir durumda genel kaideler ortaya çıkıyor. Bürokrasinin, kaynaklarını mobilize edebilmesi için böyle olması gerekiyor. İngiltere diğer bir modern devleti Hindistan'da yaratıyor. İlerlemeci bir mantıktan yola çıkmıyorum. Bu, arızî bir durum. Muhakkak böyle olması gerekiyordu, insanlığın kaderi böyleydi diye bir şey yok. Burada söylemek istediğim başka bir şey daha var: Modern devletin, tamamen denetleyici, ceberrut ve toplumu dışlayan bir yapısı olduğu anlayışı da yanlıştır.

Arazi Kanunnamesi başarılı olmadı mı?

Başarılı oldu. Ben başarıyı şöyle ölçüyorum: Baktığımızda bütün çatışmaların, münakaşaların, müzakerelerin lisanını Arazi Kanunnamesi'nin terimleri oluşturuyor. Herkes o dili konuşuyor. Muarızları da, destekçileri de. Ege-menliğin dilini içine çektiniz mi? Bitti. Kimse farklı bir dile geçmiyor ve artık ana referans noktası bürokrasinin yaptırımları oluyor, siyasetin sınırlarını o belirliyor. Bu bize, hegemonyanın, devlet ortamının başarılı olduğunu gösteriyor. Başarının bir başka şekli de bu siyasî ortamlarda yeniden biçimleniyor. İdeal bir modern devlet uygulaması, hiçbir yerde yok. Fakat ne kadar siyasetin süzgecinden geçiyorsa o kadar perçinleşiyor. İşte güç o. Güç, siyasetin süzgecine direnebilme meselesidir.

A. Cevdet Paşanın sözü; eğer bu umumi kaideleri uygularsak isyan doğar. Hukuk, siyaset ve iktisat yeniden kurulmaya başladığında bütün o alanlarda çatışmaları tetikleyen şeyler çıkıyor. O dönemde

Osmanlı'nın yaşadığı ve Yunan isyanıyla başlayan Sırp isyanıyla devam eden kargaşa bir taraftan, diğer taraftan da içten içe dirlik ve düzenlik anlamında adaletin sarsılması ve yeni oluşumlar... Tüm bunlar Arazi Kanunnamesi ile ne kadar ilgili? Bir de Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmasının hemen sonrasında daha bir iki nesil geçmeden bazı yerlerde Osmanlı'nın çekilmesiyle yeni bir siyaset oluşuyor. Arazi Kanunnamesi bunlara nasıl bir şey devretti? Yeni siyaset yapıları neyle karşılaştılar?

A. Cevdet Paşa: bir ilim adamı ve kendisinin de içinden çıktığı ilmiyenin kalıplarını tenkit ederek var olan siyasî ve hukukî bir düzen oluşturmaya çalışan, teori-pratik çatışması yaşayan biri. Fernando Cardosa ise, hemen hemen aynı huzursuzluğu yaşayan birisi. Biri siyani nasıl bertaraf ederiz ve bunun hukukî araçları neler olabilir, siyaseti nasıl tanzim edeceğiz, bunun teorik arka planında ne var vb. sorunlar üzerinde uğraşılıyor. Diğeri ise teorik kalıplar kuruyor, ama bir taraftan da o kalıpların insan zihni üzerindeki etkisi üzerinde duruyor ve aslında var olan siyasî ve hukukî çerçeveyi aşmadığını ortaya koyuyor, üstelik cumhurbaşkanı da oluyor. İki farklı toplumun kaderleri birbirine yakın bu iki prototipini mukayese ettiğinizde nasıl bir sonuca varıyorsunuz?

Arazi Kanunnamesi'ni sadece araziye yönelik yaptırım olarak görmemek lazım. Vergi düzenlemeleriyle birlikte geliyor. Zaten Osmanlı'da bireysel mülkiyetin oluşması, Osmanlı bürokrasisinin direkt vergilendirebilme kabiliyetini ortaya koyması anlamına geliyor. Tartışmalara, müzakerelere bakıldığında eşrafın özellikle vergi vermekten kaçındıkları anlaşılıyor. İktisadî dağılımda eşitsizlik ortaya çıkıyor. Bürokrasiden çıkan iradeler bize bunu anlatıyor. Arazi Kanunnamesi, bürokrasinin vergilere el koyma yeteneğiyle örtüşüyor.

Zaten asıl direnenler de daha önce vergiler üzerinde hakkı olan kesimler oluyor. Arazi Kanunnamesi'nin metni, vakıf ve mülk toprakları dışarıda bırakıyor. 1858'de Arazi Kanunnamesi, 1859'da Kontrato Nizamnamesi çıkarılıyor. Bu nizamname, vakıf ve mülk de dâhil bütün topraklarda kira meselelerini, kiralama koşullarını düzenliyor. Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmadığı yerde Kontrato Nizamnamesi nasıl uygulanır? Burada bir problem var. Zira nizamnamede bir bakıma bireysel mülkiyet varsayılıyor. Vakıflar içinde mi bireysel mülkiyet öngörülüyor? Osmanlı bu problemi hiçbir zaman çözmedi. Çünkü vakıf topraklarının 1930 kadastrasında büyük bir hır çıkı-

yor. Vakıf toprakları kimin? Belirsizlikleri biz nasıl yaşıyorsak öbür tarafta Bulgaristan'da, Yugoslavya'da da benzer problemler var. Bu bilhassa sosyalist rejimlerin çökmesiyle daha da belirginleşiyor; çünkü sosyalizm, (Irak'ta da Baas rejimi) bu mülkiyet meselesini çözmemiş, sadece meselelerin üstünü kapamış. Sosyalizm çöktüğünde örtü kalkmış ve ortada problemleri bir Osmanlı kadastro var. Osmanlı'da harita yok. Bu çok ciddi bir şey. Çünkü harita kesinlik demek. Ben iki sene harita aradım, tapu kayıtlarına baktım ama bulamadım. İngiltere'de de haritalama faaliyeti toprak sahipleri arasındaki çatışmalardan dolayı 1890'lara kadar olmuyor. Hâlbuki İngiltere, Hindistan'da 1820'lerde haritalama yapıyor. Balkanlarda harita yok, dolayısıyla problemler mevcut. Bosna'daki eski Müslüman nüfus, Osmanlı dokümanlarına dayanarak topraklarda hak iddia ediyorlar. Bu konularda ayrıntılı çalışmalar yapmak lazım.

Şu anda Avrupa'da devlet tarafından resmen tanınmış tek bir otorite var: Avusturya. Onun da sebebi; Bosna Hersek Osmanlı'dan ayrılırken, Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında imzalanan anlaşma. Bu anlaşmayla Bosna Hersek Avusturya-Macaristan imparatorluğuna bağlanır, ama dinî idare bakımından İstanbul'a bağlı olmaya devam eder ve Avusturya-Macaristan imparatorluğundaki Müslüman vatandaşlara kendi dini otoritelerini seçme hakkı verilir. 1980'li yıllarda bir Afgan bunu görür ve bu hakkı şimdi biz de kullanmak istiyoruz diye Avusturya hükümetine başvurur. Bugün Avusturya'daki Müslümanlar kendi temsilcilerini seçip Avusturya devletine kabul ettiriyorlar. Bu durum, Osmanlı'nın sonrakı siyasal yapılar üzerinde çeşitli etkileri bulunduğunu gösteriyor.

Cardosa ile Cevdet Paşa'ya gelince... Ben hiçbir zaman bilim insanlarının siyasetten ayrı olabileceğine inanmadım. Akademilerin siyasetten kopuk olması, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya atılan bir düşünce. XIX. yüzyılda da, daha önceki dönemlerde de durum böyle değildi. Bentham, Marks, Hegel... vb. teorisyenlere baktığımızda, bunları ateşleyen şeyin dünyayla olan ilişkileri olduğunu görürsünüz. Ben akademisyenlerin topluma, toplumun kaygılarına karşı daha duyarlı olacağını varsayıyorum. Bunların dışında kalmaları mümkün değil.

1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)

Macit KENANOĞLU*

Konuşmama başlamadan önce hepinizi saygıyla selamlıyorum. Öncelikle bu konuya bir doktora çalışması olarak İlber Ortaylı'nın tavsiyeleriyle başladığımı söylemek isterim. Fakat konuyla ilgili çalışmalarımı bir başka hoca ile tamamladım. Bilindiği üzere, bugüne kadar 1858 Arazi Kanunnamesi üzerinde çok sayıda çalışma yapıldı. Ancak konuya ilişkin olarak literatürde dile getirilen tezlere genel hatları itibarıyla katılmıyorum; zira Osmanlı arazi sistemiyle ilgili yazılanlarla benim araştırmalarım uyuşmuyor. 1858 Arazi Kanunnamesi A. Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanmış, modern anlamda teşekkül etmiş bir kanundur. Kanunnamenin düzenlediği saha miri arazi, yani devlete ait arazidir. Dolayısıyla 1858 Arazi Kanunnamesinin düzenlediği miri araziler hakkında "özel mülk" tabirini kullanmak, bu kanunla "devlet toprakları özel mülkiyete geçmiştir" demek doğru değildir. Böyle bir iddia ileri sürülüyorsa, bunun sağlam mesnedinin ortaya konması gerekir. "Devlet, bu kanunla özel mülkiyeti tanımıştır" ifadesi, arazi kanununda miri arazinin tanımında yer verilen "mülkiyeti devlete, tasarruf hakkı başkalarına ait arazi" şeklindeki arazi tanımıyla çelişiyor. Türkiye'de arazi üzerine yapılan ne kadar çalışma varsa -Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Stefanos Yerasimos, Huricihan İslamoğlu

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Kamu Yönetimi Öğretim Üyesi

ve Çağlar Keyder'in çalışmaları dahil- hemen hepsi aynı şeyi iddia etmektedir. Bu araştırmacılara göre "Osmanlı bu kanunname ile özel mülkiyeti tanımıştır. Bu dönemde devlete ait olan topraklar özel şahısların eline geçmiş, mirî arazi sistemi gündemden çıkmış, yerine özel mülk ikame olmuştur."

Kanunname arazi türlerini sayarken "mülk arazi, mirî arazi, mevat arazi, metruk arazi ve vakıf arazi" olmak üzere beş tane arazi türü sayıyor. Kanunname bu arazilerden sadece mirî arazinin düzenlendiği açıkça ifade ediyor. Mülk arazi ve diğer araziler bu kanunun kapsamı dışındadır. Osmanlı'da devlete ait miri araziler dışında özel mülk kapsamında araziler var. Yani herkesin her yönüyle kendi şahsi tasarrufu altında olan arazisi, mülkü var. Bunlar mirî arazinin dışında kalan yerler. Kanunname, özel mülk olan bu yerlere dair herhangi bir düzenleme yok.

Osmanlı Devleti'nin mirî arazi kavramı içerisine soktuğu yerler özel mülkiyet çerçevesinde düşünülemez. Devlet mirî arazi için baştan beri ayrı kanunnameler çıkarmış, bu yerlerin mülkiyetini devlette bırakıp sadece tasarruf hakkını kişilere devretmiştir. Devlet, bu uygulamayla, yani toprağın mülkiyetini elinde tutmakla çeşitli suiistimallerin -mesela kendisine karşı güç oluşumunun- önüne geçmek istemiştir.

Devletin mirî arazi üzerinde tasarruf hakkını devretmesi, klasik dönemde Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren farklılık arz edebilir. Klasik dönemde mirî arazinin hem malî yönü var, devlet buradan vergi alıyor. Hem ziraî yönü var, köylüler bu arazileri ekip biçiyor. Hem de askerî yönü var, devlet araziye sipahilere veriyor, onlar da hem kendi, hem de bakmakla yükümlü oldukları askerlerin geçimlerini sağlıyor.

Burada vurgulanması gereken bir nokta da tımar sistemi ile mirî arazi sisteminin eşdeğer olmadığıdır. Mirî arazi tımarı içerir, ama tımandan daha geniş bir uygulamaya sahiptir. Mirî arazi tımar sistemi dışında da kullanılmıştır. Devlet kendisine belli şekilde hizmet edenlere, kale ve sınır boylarında muhafaza görevi yapanlara, imam, rahip gibi görevlilere belli toprakların tasarrufunu veriyor. Ama mülkiyet yine devlette kalıyor. Yani tımar, mirî arazinin içindedir, ama tümüyle eşdeğer değildir. Mirî arazinin yaklaşık %70'inin askeri amaçlı kullanıldığı, yani tımar sistemine dâhil olduğu söylenebilir. Ayrıca mirî arazinin, mülk araziyle kıyaslandığında çok daha geniş olduğu görülüyor. Zira fethedilen topraklar doğrudan devlet mülkiyetine geçiyordu.

Öşri ve haracî arazi mülk toprakları ifade eder. Öşri topraklar Müslümanların mülkiyetinde, haracî topraklar ise gayrimüslimlerin mülkiyetinde olan topraklardır. Bunlar daha ziyade şehir ve kasaba merkezlerindeki arsalar ile şehir ve kasabaların etrafındaki yaklaşık yarımşar dönümlük yerlerdir. Yani özel mülkiyette olan arazi sınırlıdır.

Mirî arazi, askerî amaçlı kullanım ortadan kalkınca sanki fonksiyonel olmaktan çıkmış gibi düşünülüyor. Ateşli silahlara sahip ordu ortaya çıkınca, ister istemez tımarın askerî fonksiyonu sona ermiştir. Burada bir bozulmadan söz etmek doğru değil. Tam tersine devlet gelişmelere ayak uydurmuş ve mirî arazi uygulamasını askeri amaçlar dışında devam ettirmiştir. Bozulan bir şey yok. Sadece merkezî devletin gücünü kaybetmesi neticesinde bir kısım mütegalibe bu toprakları belli bir dönem suiistimale kendi mülkü gibi kullanmış, çiftçiler üzerinde birtakım yükümlülükler koyarak onları hukuk dışı tasarruflarla kullanmıştır. Fakat bu uzun sürmemiş ve devlet el konulan arazileri geri almıştır. 1830'larda yeniden arazi tahrirleri yapılarak hangi arazilerin mülk arazi, hangilerinin mirî arazi olduğu tekrar tanzim edilmiştir. Bu tanzimden sonra mirî arazilerin tasarruf hakkı halka dağıtılmaya başlanıyor. İşte 1858 Arazi Kanunnamesi bu dağıtımın nasıl yapılacağını bir düzene bağlamıştır.

Konu ile ilgili literatürde tımarın ortadan kaldırıldığı ifade edilmektedir. Hâlbuki tımarın resmen kaldırıldığına dair hiçbir ferman tespit edilememiştir. Askerî amacı ortadan kalksa da devlet tımarı resmen kaldırmamıştır, sadece askerî fonksiyonu ortadan kalktığı için artık işlevsel değildir.

Yine bu konu hakkındaki bazı çalışmalarda kanunnamenin çok olumsuz sonuçlar doğurabilme ihtimalinden söz edilmektedir. Mesela Bernard Lewis, "Allah'tan kanun uygulanmadı, yoksa çok kötü sonuçlar doğuracak bir kanundu" tarzı ifadeler kullanıyor. Ama ne tür kötü sonuçlar doğuracağından bahsetmiyor. Ömer Lütfi Barkan, kanunnamenin olumsuz sonuçlar doğurduğunu; Stefanos Yerasimos ise, kanunnamenin birtakım ilişkileri görmezden geldiğini söylüyor. Şevket Pamuk ve Huricihan İslamoğlu'na göre ise kanunname tutarsız, birbiriyle çelişkili hükümler taşıyan, istenilen amacı gerçekleştiremeyen, Osmanlı Devleti açısından devlet arazilerinin özel mülkiyete dönüşmesine yol açan bir kanundur. İlber Ortaylı da benzer şeyler söylüyor. Ayrıca özellikle kız-erkek arasında eşit taksimi öngördüğü için laikleşmeyi getirdiğini de söylüyor.

Bence kanunname kanun tekniği açısından mükemmel sayılabilir ve hiçbir hükmü birbiriyle çelişmez. Bunu görmek için, kanunnameyi Tapu Nizamnamesiyle birlikte okumak gerekir. Çünkü Tapu Nizamnamesi bu kanunun pratikte nasıl uygulanacağını gösteriyor. Bu nizamnameyi de A. Cevdet Paşa hazırlamıştır.

Uygulamaya bakacak olursak, devlet, mülkiyetini elinde bulundurduğu toprakları halka dağıtırken belli bir bedel alıyor. Yani toprağı teslim alanlar adeta kiracı konumundadır. Kanunname'de 'devlet, toprağı tapusuyla satar' deniyor. Buradaki tapu, araziyi kullanma karşılığı devlete ödenen bedeldir. Devlet ellerinde belge olsun diye para ödendiğine dair tapu senedi veriyor. Buradaki tapu özel mülkü ifade eden bir belge değil. Sadece o şahsın, orada kiracı olduğunu ve toprağı teslim alırken devletin belirttiği miktarı ödendiğini gösterir. Literatürde bu kadar yanlış yorum yapılmasına sebep olan şey, işte bu *satış* ve *tapu* kelimeleridir. *Satış* kelimesinden tıpkı özel mülkiyette olduğu gibi toprağın satışı anlaşılmaktadır. Hâlbuki satılan şey toprağın mülkiyeti değil, tasarruf hakkıdır. Bu iki şey hukuken birbirinden farklıdır. Bir şeyin mülkiyetini satmakla, tasarruf hakkını satmak farklı bir şeydir. Dolayısıyla literatürde denildiği şekilde mirî arazilerin özel mülke dönüşmesi ke-

sinlikle mevzu bahis değildir. Özel mülkiyet, hukuken istediğimiz gibi tasarruf etme hakkı verir; özel mülke konu olan şey satılabilir, hibe edilebilir, vakfedilebilir. Hâlbuki mirî araziyle ilgili bu tür tasarruflar mümkün değildir.

1858'den sonra mirî arazi üzerindeki tasarruf hakları genişletiliyor. Devlet, toprak ekilip biçildiği sürece toprağa el koymuyor ve tasarruf hakkı doğrudan varislere intikal ediyor. Devlet askerî amaçlı kullanımı itibarıyla fonksiyonel olmaktan çıkan toprakların tasarruf haklarının varislere intikalini kabul ediyor. Bu devlet için olumlu bir durum. Yetiştirilen ürünlerden vergi alan devlet için toprağın ekilip biçilmesi olumlu ve arzu edilen bir şey. Devlet artık askerî amaçlı kullanılmayan toprakları bu şekilde ekilir bir hale getirmiş. Ama hiçbir şekilde özel mülkiyet söz konusu değil. Topraklar satılmaz, hibe edilemez ve vakfedilemez. Sadece tasarruf hakkı bedelli ya da bedelsiz olarak ferag edilebilir, yani devredilebilir.

Şayet literatürde iddia edildiği gibi devlet mirî arazileri özel mülke dönüştürmek isteseydi, mirî toprakları özel mülke geçirmek isteyen devlet, bu işi çok basit bir düzenlemeyle, sadece "Mirî arazide Şer'î hukuktaki özel mülk hükümleri geçerlidir" demek suretiyle de gerçekleştirebilirdi. Oysa devlet bunu yapmıyor ve bir arazi kanunnamesi hazırlıyor. Dolayısıyla burada mirî arazinin özel mülke dönüştürüldüğünü iddia edenlere sorulması gereken soru şudur: Osmanlı mirî araziye bu kanunla özel mülk haline dönüştürdüyse eğer, özel mülkü düzenleyen şer'î hukuk varken devlet niye böyle ayrı bir kanuna ihtiyaç duydu? Daha açık ifade edecek olursak, İslam hukukunda özel mülke ilişkin düzenlemeler var iken bunları nazara almayıp mirî araziler için başka bir kanun yapıp onları özel mülk olarak tanzim etmek kanun tekniğine uymaz ve abesle iştigal anlamına gelir ki Osmanlı kanun koyucusu bu basit gerçeği bilemeyecek kadar cahil değildir.

Konu ile ilgili literatürde ileri sürülen görüşlerden biri de şöyledir: Kanunname, Batı etkisiyle yani dış baskılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu iddia da, ciddi yanlışlıklar barındırıyor. Her şeyden önce bu kanunda mirî araziyle ilgili farklı olanın *ne* olduğuna bakmak gerekir. Önceki dönemdeki askerî yapı, yani tımar, zeamet ve has burada yok. Devlet ihtiyacı olanlara araziye dağıtmak düşüncesinde ve bu kanunnameyle bu dağıtımın nasıl yapılacağını düzenliyor. Devlet bunu aynı zamanda önceki dönemlerdeki suiistimalleri önlemeye yönelik olarak da yapıyor.

Arazi Kanunnamesi hakkındaki çalışmalarda ileri sürülen bir görüş de, kanunnamenin uygulanmamış olmasıdır. Bunu Barkan da, İnalçık da, Yerasimos da söylüyor. Halbuki uygulamaya baktığımızda mahkemelerin sürekli bu kanuna atıf yaptıkları ve ihtilafları bu kanuna göre çözdükleri görülmektedir. Böyle bir durumda, kanunnamenin uygulanmadığından söz edilebilir mi? Farklı bölgelere ait Şerhiye sicillerinde kanunnamenin uygulandığını gösteren yığınla karar vardır. Kanunnamenin uygulanmadığını söyleyenler, maalesef bu konuda herhangi bir delil gösteremiyorlar. Şerhiye sicillerinde yer alan kararlarda geçen kavramlara dikkat etmek gerekir. Mesela şer'iyecilerinde "mülk-i müfevvez" ve "mülk-i müşterea" tabirleri var. İkisinde de mülk kelimesi var; ama ilki mirî araziyi, ikincisi özel mülkiyeti ifade eder. Yine belgelerde ve sicillerde *mirî arsa* tabiri geçiyor. Bu ifadede de "mirî" kelimesi kullanıldığı halde kastedilen mirî arazi değildir. Mirî arsa, 'varis bırakmadan ölen kimsenin geride bıraktığı ve devlete kalan mülkü' ifade eder. Kavramlardaki bu teknik farkları görmeden her şeyi tek düze ve her şey yalnızca tek bir statüye sahipmiş gibi değerlendirmek ortaya yukarıda saydığımız türden yanlışları çıkarıyor.

İnalçık'ın, kanunnamenin Bulgaristan'da uygulanmasıyla ilgili bir tezi var. Orada delil ileri sürüyor mu?

Zannediyorum Bosna çiftlikatı hakkındaki nizamname ile Arazi Kanunnamesi birbirine karıştırılıyor. Uygulanmayan kanun Bosna Çiftlikatı hakkındaki nizamnamedir, Arazi Kanunnamesi değil. Bosna, Teselya ve Yanya gibi bazı bölge çiftlikleri için istisnaî nitelikte uygulamalar var. Bu bölgeler Arazi Kanunnamesi'nin kapsamı dışındadır. Bosna'ya has özel nizamname uygulanmayınca, araziyle ilgili düzenlemeler hiç uygulamaya kavuşmamış gibi anlaşılıyor.

İnalçık tezinde Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmadığına dair herhangi bir delil ortaya koymuyor. Ben Osmanlı devletinde altı ayrı bölgeye ait şer'îye sicillerini taradım ve hepsinde kanunnamenin uygulandığına dair mahkeme kararları gördüm. Üstelik bu kararların, şer'îye sicillerinin yaklaşık üçte birini oluşturduğu görülüyor. Aynı şey, Nizamiye mahkemesi kayıtlarında da görülüyor. Selanik'ten Suriye'ye kadar hepsinde Arazi Kanunnamesi'nin nasıl uygulandığı ve davaların nasıl çözümlendiği görülüyor. Dolayısıyla Arazi Kanunnamesinin uygulanmadığını söylemenin gerçeğe ilgisi yok.

Bugünkü anlamda bir satış örneği yok mu?

Satıştan ne kastedildiği önemli. Biraz önce de söylediğim gibi belgelerde mirî araziler için kullanılan *satış* kelimesi toprağın mülkiyetinin satışı değil tasarruf hakkının satışıdır yani, mirî arazinin kiralanmasıdır. Ancak devlet isterse özel şahıslara mirî araziye mülk olarak verebilir. Ama bunun adı temlik, tefviz değil. Kanunnamedeki satış ise tefvizdir. Barkan "kanunname arazi memurlarından bahsedilmesi hiçbir anlam ifade etmez, çünkü uygulamaya yansımamıştır" diyor. Hâlbuki mahkeme kayıtlarında arazi memurunun izni olmadığı için mirî arazinin devir işleminin hükümsüz olduğuna dair yığınla kararlar var.

Arazi Kanunnamesi'ne, devrin en önemli hukukçuları tarafından birçok şerh yazılmış. Şerhlerde Kanunnamenin diğer mevzuatla birlikte nasıl uygulandığı ve hangi durumlarda Arazi Kanunnamesi'nin, hangi durumlarda diğer mevzuatın uygulanacağı açıklanıyor. Yerasimos, Kanunname'nin, ortaklıları, toprak üzerinde tasarrufta bulunanları görmezden geldiğini söylüyor. Hâlbuki bu konular Mecelle hükümlerine -Mecelle öncesinde de fikhî hükümlere- tabidir. Arazi Kanunnamesiyle ilgisi yoktur. Yani tasarruf hakkını devletten alan bir kişi araziye bir başkasına kiralamışsa, bu akdin nasıl yapılacağı Mecelle'ye göre belirlenir. Aynı konuya Arazi Kanunnamesi'nin

ayrıca yer vermesi hukuk tekniği açısından abesle iştigal olur. şu kadarını söyleyeyim ki, Kanunname hakkında görüş ileri sürenler kanunun uygulanış tekniği ile ilgili olarak Kanunnamenin şerhlerine bakmamaktadırlar. Ama İngiliz konsoloslarının raporlarına atıf var. Asıl kaynak dururken, ikinci el kaynağa atıfla meseleyi ele almak gerçeği ne kadar yansıtabilir?

Daha önce ifade ettiğim gibi, Kanunnamenin çıkışında dış baskının tesiri olduğuna ilişkin bir iddia da bulunuyor. Hâlbuki böyle bir baskının ya da tesirin olduğuna ilişkin bir işaret görülmüyor. Daha sonraki dönemlerde İngiliz ve Fransızlar, yabancıların da tebaa gibi toprakta tasarruf hakkı edinebilmesini istiyorlar. Devlet bunu ilk etapta kabul etmiyor. 1867’de -yaklaşık on yıl sonra- yabancılara bu hak veriliyor. Kanunnamenin çıkışında yabancı tesiri olsaydı, bu hak Kanunnamenin ilk neşredildiği tarihte verilirdi. İddiaların aksine Kanunname tam tersi şöyle bir madde var: “Osmanlı tebaasına ait olan tasarruf hakkı, yabancı tebaa olan evladına geçmez”.

Kanunnamenin zel mülkiyeti getirdiğini syleyenerin bir kısmı, bunun iktidarın meşruiyetini sağlama amacına matuf olduğunu söylüyor. Hâlbuki böyle bir amacın olduğuna ilişkin hiçbir işaret yok. İktidarın meşruiyetini niye burada aradığı ya da devletin, özel mülkiyete geçme suretiyle nasıl bir meşruiyet sağladığı gibi soruların cevabı hiçbir şekilde verilmiyor.

1812’den 1839’a kadar devlet, mirî araziyi illegal yollardan ele geçirenlerden tamamen geri almıştır. Bazen bedel ödeyerek de olsa tüm mirî araziyi geri almıştır. Sonra araziyi ekip biçme hakkını halka devretmiştir. Bunu yaparken ayanların halkı bu topraklar üzerinde çalıştırıp haksız kazanç elde etmelerine engel olunmak istenmiştir. Devlet mülkiyeti elinde tutmakla da istediği zaman bil-bedel toprağa el koyma hakkını saklı tutmuştur.

şer’iye sicillerine bakıldığında, özellikle Güneydoğu Anadolu’da davacı veya davalıdan birinin çoğunlukla Ağa olduğu görülüyor. Yani halkın ağalara karşı dava açtığı görülüyor. Kanunname siyasi açıdan toprakta çalışan köylüyle ağa arasındaki ilişkilerde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca devlet toprak kaybettie Kırım’dan, Balkanlardan ve diğer bölgelerden merkeze gelen gler var. Bunların iskn edilmesi önemli bir mesele oluşturuyor. Bu göçmenlere toprak da, bu kanunnameyle dağıtılıyor.

Kanunname Fas, Cezayir gibi bölgelerde de uygulandı mı?

Kanunname sadece mirî araziyi düzenlediği için, mirî arazi olan bölgelerde uygulanıyor. Arap yarımadası, Irak, Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp'ta mirî arazi olmadığı için Kanunname'nin uygulanması da söz konusu değildir.

Arazinin mirî olup olmamasını belirleyen şey nedir?

Devlet fethettiği yerdeki bir kısım araziyi Müslümanlara mülk olarak veriyor. Bu öşrî arazidir. Bir kısım araziye ise yine mülk olarak gayrimüslimlere veriyor, bu ise haracî arazidir. Bunların dışında kalan çoğunluk ise mülkiyeti devlete ait olan mirî arazidir. Yani fethedilen yerlerde devletin başkalarına temlik etmediği yerler mirî arazidir. Arazi Kanunnamesi'nde, "mirî arazinin borç ödemeyeceği" hükmü vardır. Yani alacaklı, alacağını borçludan tahsil edemeyince borçlunun tasarrufunda bulunan mirî araziye el koymazdı. Bu kuralın ilk istisnası 1869'da devlet alacakları için getiriliyor. Yani devlet, mirî arazide tasarruf hakkı bulunan kimseden bu hakkı alıp ihaleyle bir başkasına devrederek alacağını tahsil eder. Yaklaşık 20 sene sonra özel şahıslar için de aynı uygulamaya geçilmiştir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus bu uygulamalarda devletin hiçbir zaman toprağın mülkiyet hakkını kaybetmemesidir.

Mirî arazideki tasarruf hakkı mirasçılara eşit olarak geçer. Taksim mümkünse ve arazi memurunun izni varsa kız-erkek tüm mirasçılara eşit olarak taksim edilir. İlber Ortaylı bu hükümden hareketle İslam miras hukukunun terk edildiği, laikleşmeye bir geçiş olduğunu söylüyor. Hâlbuki mirî arazi hiçbir zaman İslam miras hukuku kaidelerine tabi tutulmamıştır. Başından beri ayrı intikal hükümleri uygulanmıştır. İslam'ın mirasla ilgili hükümleri özel mülklerde uygulanmıştır.

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Ekonomi

Engin Deniz AKARLI*

Bugün sizlere sunacağım çalışmam, İstanbul esnafının ilişkilerini iktisat tarihi açısından incelemeye yöneliktir. Kaynaklar genelde hukukî nitelikliydi. Gerek kadı sicilleri gerekse Divan kayıtları incelendiğinde Osmanlı'nın bizim bildiğimiz hukuktan başka bir hukuk anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Tarihçilikte aslanan belgelerin içine nüfuz edebilmek, belgeleri ortaya çıkaran zihniyeti kavrayabilmektir. Hukukî dil kullanan, bu belgeleri anlamak için önce o bölgelere yön veren hukukî dili bilmek gerekir. Bunun için kendimi bir kadı gibi yetiştirmeye giriştim ve kendimi bir ummanın içinde buldum. Okudukça, deryaya daldıkça çalışma bitmedi.

Usul-i fıkıh fevkalade esaslı bir düşünce geleneğini ifade ediyor. Her düşünce akımının dayandığı bir gelenek vardır. Bir düşünce sisteminde temel birtakım varsayımlar olur. Fıkıh usulü de her hukukî gelenek, her düşünce akımı gibi birtakım esasları olan bir gelenektir. Gelenek kavramı, modernin zıddı anlamında da kullanılıyor. Burada gelenek yok olur, yerine modernleşme gelir. Bizim yaklaşımımızda ise gelenek olmazsa modernleşme de olmaz. Modern düşünceler de bir geleneğe dayalıdır. Fıkıh usulünün nasıl uygulandığına dair çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu kaidelerin nasıl uygulandığı, ne ölçüde uygulanabildiğine dair çalışma pek yok. Son olarak M. Akman'ın ceza hukuku sahasındaki çalışmasına baktığımda, önce prensibin vaz edildiğini sonra buna dair kadı sicillerinden birtakım örneklerin verildiğini gördüm. Bir hukuku çalışması, bir hukuk geleneğinin uygulanmasına

* Prof. Dr., Brown Üniversitesi (ABD) Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

yaklaşım böyle olmamalı, tarihî bir çerçeveye oturtulmalı ve insan ilişkileri olarak anlaşılmalı. Sürekli devlet kavramı kullanılınca; devlet, kendi başına bir şeyler yapan, ete kemiğe bürünmüş bir şahıs gibi algılanıyor. Hâlbuki devlet, insan ilişkilerinden oluşan bir soyutlamadır. Benim sorduğum soru şu: İnsan ilişkileri bağlamında hukuk ilkeleri, hukuk geleneği nasıl uygulanıyor? İslam hukuk geleneği, Osmanlı bağlamında nasıl uygulanıyordu?

İlke ile uygulama başka şeyler, ama birbirinden bağımsız değil, aralarında etkileşim var. Fıkıh usulü de, fûruu da biliniyor. Ama bunların insan hayatını, insan ilişkilerini nasıl etkilediği, ne tür sonuçlar çıkardığı çok iyi bilinmiyor. Bu soruya cevap vermek için uygulamayı gösteren kaynakların incelenmesi gerekir.

Osmanlı'da hukukî nitelik taşıyan belgelerin çok fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni Osmanlı'nın hukukî bir düzeni fevkalade önemsemiştir. Osmanlı kurduğu rejimin belli ölçüler açısından yasallık, geçerlilik, hukukîlik taşımasını her dönemde önemsemiştir. Bazen daha fazla, bazen de daha az önemsemiştir. Zaten hukuku bu şekilde önemsemeyen hiçbir devletin bu kadar uzun süre, bu kadar geniş bir mekânda var olması düşünülemez.

Çalışmamda İstanbul'daki esnaf ve sanatkârlarla ilgili davaları, anlaşmazlıkları inceledim. Dönem olarak 1730-1840 arasını seçtim. Bu benim XIX. yüzyıl tarihçisi olmamla ilgilidir. Sadece XIX. yüzyıl çalışanların birçok meseleyi gözden kaçırdıkları görülmektedir. XIX. yüzyıl çalışanların genelde modern dönemin ortaya çıkardığı birtakım varsayımlarla olaylara baktıkları anlaşılıyor. Bu, onlara belli bir bakış açısı veriyor, ama durdukları yerin gözden kaçırdığı birtakım dinamikler var. Bunu hissettiğim için geriye dönerek Tanzimat'la başlayan modernleşmenin arka planını görmek istedim.

Olaylara diyalektik bakmak lazım. Bir eski varsa onun üstüne gelen yeniyle birlikte bu ikisi arasında bir etkileşimin olması kaçınılmazdır. Bütün sosyal bilimlerin kurumsallaştığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra bu kurumların dayattığı varsayımlara bağlı olarak bugün XIX. yüzyıl öncesi için "bu eski", "zaten yok olmaya mahkûm" denilerek bu dönemin çalışılmasına lüzum olmadığı söyleniyor. Bunun sonucu olarak XIX. yüzyılın başı ve XVIII. yüzyıl en az bilinen, en az çalışılan dönem olarak karşımıza çıkıyor.

Bu dönemde aynı zamanda birçok dalgalanma var. 1730'da Patrona Halil isyanı oluyor. Akabinde bir istikrar dönemi var ve iktisadî bir canlanma olu-

yor. Bu dönemde hukuk kurumlarına, kadı ve naib eğitimine özel önem verildiği görülüyor. Bu dönem Küçük Kaynarca'ya kadar devam ediyor. Sonra karışıklıklar çıkıyor. Bu dalgalanmalar içinde hukukî gelenek, insan ilişkilerinin barışçıl bir şekilde devam etmesini zora başvurmadan ne ölçüde sağlayabiliyor? Bu soru benim hukuktan ne anladığıma da ışık tutmaktadır.

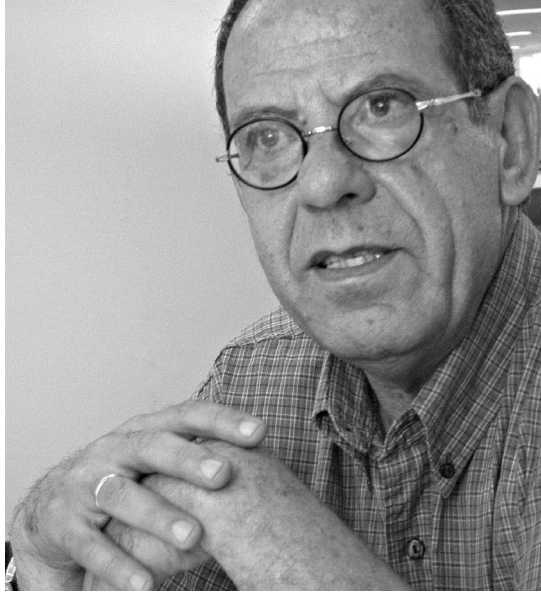
Kullandığım kaynaklarda bir sınır daha var: Coğunlukla Cevdet tasnifinde yer alan esnaf davalarını inceledim. Bazı davalar divana intikal ediyor. Devletin icra ortamı olan divanda kazaskerler de var. Rumeli kazaskeri bütün kadılık teşkilatının başında bulunuyor. Divana gelen davaların bir kısmının, mahkemelerin halledemediği meseleler olduğu görülüyor. Klasik kaynaklara göre, İslam'da üst mahkeme yoktur. Ama uygulamada hiçbir zaman böyle olmamış. Uygulamada daima üst mahkeme konumunda olan bir merci olmuş. Osmanlı divanı da bu işi yapıyor. Bunu yaparken, ibadullahın yani halkın davaları divana intikal ettiğinde, mutlaka şer'î usullere göre meseleleri çözüyor. Meseleler arasında uyumsuzluk olduğunda, çelişen hakları uzlaştırmada da divanın rolü olduğu görülüyor.

Aile hukuku gibi bazı sahalarda mesele kadı huzurunda biter, dava divana intikal etmez. Özellikle furuun çok belirgin olduğu alanlarda meseleler divana pek intikal etmiyor. Bu durum da benim çalışmama sınır getiriyor. Benim divana intikal etmeyen konularda söz söyleme hakkım yok.

Divana intikal eden davalar, daha ziyade ibadullahın maslahatının korunmasına ilişkin ve bu maslahatın korunmasında ahengin bozulmasını önleyici nitelikteki davalardır. İşte çalışmamda bu davaları inceliyorum.

Şöyle bir soru soruyorum: Osmanlı hukuk düzeni ve geleneği. Osmanlı tarihinin benim incelediğim oldukça uzun bir döneminde (1730-1840) ortaya çıkan çeşitli değişiklik ve dönüşümleri nasıl ele aldı? Osmanlı'ya bakıldığında görülen manzara nasıl bir hukuk ve adalet anlayışına işaret ediyor?

Osmanlı adalet düzeni; hem icra yetkisine sahip idarecilerle halk arasında, hem de halkın çeşitli unsurları arasında uzlaştırıcı bir köprü niteliğindedir. Zaten bu maksadı hedefleyen bir hukuk anlayışına dayanıyordu. Kazaskerler, kadılar, naibler her şeyden önce arabulucu hakem durumundaydılar. Çatışan, anlaşmazlığa düşen tarafları uzlaştırmak ve bu yolla çarşı ve pazarların ahenkli, düzenli bir şekilde işlenmesini sağlamak bunlardan beklenen başlıca işti.

Osmanlı adalet düzeni ve düzenlemeleri ortaya şu durumu çıkarıyor: Pazar ve çarşılarda üretim, dağılım ve bir bakıma tüketim ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin nizam ve kurallar bunlardan etkilenen insanların doğrudan doğruya katılımlarıyla belirleniyordu. Bu anlamda mahkemeler uzlaşma ve anlaşma yoluyla kurallar geliştiren kurumlardı. Aynı zamanda uzlaşmayı mümkün kılacak temel hukuk ilke ve kavramlarının, fer'î hükümlerin, hâkim hukuk anlayışının hukuk sürecine taraf olanlar arasında yaygınlaşıp yerleşmesini mümkün kılıyordu.

Anlaşmazlıkların görüldüğü yerler, yani ihkak-ı hak mekânları nereler? Biri; cemaat içi ihkak-ı hak. Osmanlı'da ötekini dışlamayan çeşitli cemaatlerden oluşan bir toplum yapısı var denilebilir. Çarşıda her bir esnaf grubunun ayrı bir cemaat, her mahallenin kendine göre bir cemaat olduğu görülüyor. Cemaatler ister bir köy, ister bir kabile, ister bir esnaf olsun bunların her birinin kendi aralarında bir örfü var ve hukuk sistemi bunu meşru kabul ediyor. Cemaatler örflerine usul-i kadim diyor. Bu ifadeden sanki hiç değişmiş gibi anlaşılıyor. Hâlbuki 20-30 senede bir bazı değişikliklerin olduğu görülüyor. Esnafın bazen aralarındaki örfü mahkemede tescil ettirdikle-

ri görülüyor. Gerekirse divanda da tescil ettiriliyor. Burada gerek mahkemeler, gerekse divan adeta noter konumunda, sadece tescil ediyor. Örfü belirleyenler esnafın ileri gelenleri. Adeta aralarında mukavele yapıyorlar. Bunlarda potansiyel çatışmaların nasıl giderileceğine dair ipuçları var.

Çatışma çıktığı zaman, yani esnaktan biri mukaveleye aykırı hareket ettiğinde, mahkemeye getiriliyor, kendisinin de imzası olan mukaveleyi -zira, yapılan tescillerde esnafın listesi var- bozdu deniliyor. Kadının yaptığı şey sadece, 'Mukaveleyi bozup cemaatinden ayrılma, bir daha yaparsan sana şu cezayı veririm.' demek. Aslında o ceza üzerinde de önceden anlaşmışlar. Uyuşmazlıkta ısrar eden cezayı da zaten kabul etmiş oluyor. Kanunu kendileri yapmışlar, mahkeme işin uygulayıcı kısmında.

Farklı cemaatlere mensup olanlar arasında uyuşmazlık çıkınca ne olacak? Bu durumda kadı tarafları uzlaştırmaya çalışıyor. Önce aralarında anlaşmalarını istiyor, anlaştıklarında bunu tescil ediyor. Yani kadı, belli soyut birtakım kanuna göre karar budur diyerek noktayı koymuyor. Mümkün olduğu kadar tarafları birbirleriyle uzlaştırarak ahengi korumaya çalışıyor. Farklı cemaatler arasında uyuşmazlık çıktığında onları da evvela uzlaştırma üstüne kurulu bir düzen çıkıyor karşımıza. Burada katılımçılık çok önemli. Yani insanların, bizzat kendilerini etkileyecek kuralların yapılmasına katkısı oluyor.

Osmanlı kanunları deyince bizim aklımıza hemen modern kanunlar geliyor. Hâlbuki Osmanlı kanunları içerisinde yaptırımcı olanlar, yalnız ehl-i seyfe, bir ölçüde de ehl-i kaleme uygulanır. Yani bu kanunlar askerîdir ve devletin düzeniyle ilgilidir, sivillere uygulanmaz. Askerî zümre zulüm yapabilir. Zulüm yapılmaması; padişahın yasallığının, adil bir padişah olmasının, şeriata uygun davranıyor olmasının şartıdır. Elinde kılıç ve kalem olanların dizginlenmesi gerekir. Bunun için gerektiğinde anında malını müsadere edebilir, yargıladıktan sonra kafasını vurabilir. Ama bunların hiçbirini halka yapamaz.

Osmanlı'da başka kanunlar da var. Bunların bir kısmını Ahmet Akgündüz yayınladı. Bu kanunlar nasıl yapıyor? Fethedilen yerlere kadılar gidiyor ve oradaki uygulamayı zapt ediyor. Merkeze dönüp inceliyorlar ve kendi gelenekleriyle, şeriata bağdaştıramadıklarını eliyorlar. Ama bağdaştırabildiklerini onların örfü olarak kanunlaştırıyorlar. Mesela Budin Kanunu çıkıyor. Böylece Budin'deki mevcut uygulamayı bir bakıma Osmanlı'nın içine alıyor. Akkoyunlu Hasan'ın kanununu da alıyor. Bunlar birbirinden farklı, ama

hepsi Osmanlı kanunuyla meczediliyor. Cemal Kafadar'ın kullandığı "bizimsemek" kavramı da bunu ifade ediyor. Bu işi yapanlar Osmanlı hukuk geleceğini çok iyi bilen uzman insanlar. Özel uygulama genelini içine çekiliyor, ama bölgesel özelliğini koruyor.

Başka türlü kanunlar da var: Aşiret kanunları, narh kanunlar vs. Düzenli olarak esnafın ileri gelenleri -mesela ekmekçilerin ileri gelenleri- bir araya gelip en uygun fiyat nedir diye konuşuyorlar. Hep birlikte karar veriyorlar. Yani fiyatları kadı re'sen belirlemiyor, gerçekçi olmayan bir narh dayatılmıyor.

Bu uzlaşmacı ve anlaşmacı tavır aslında her sahada karşımıza çıkıyor. Kadı sicillerine dayanarak belli bölgeler için yapılan çalışmalarda da bu uzlaşmacı tavrı görüyoruz. Demek ki, bu uzlaşma temayülü sistemin içerisinde mevcut. Divan-ı Hümayun da böyle işliyor.

"Beyaz üzere" olan bir hatt-ı hümayunla sultan idari kararlar re'sen bir talepte bulunabiliyor. Bu, normal hukuk sürecinden gelen bir karar değil, idarenin dayattığı bir karar. Aslında bu tür kararların da gelenekte bazı şartları var. Burada kantarın topuzu kaçtığı zaman yine zulüm sözünü etmek mümkündür.

Osmanlı'daki hukuk anlayışı, çağdaş hukuk anlayışından başkadır. Osmanlı hukuk sisteminin özelliklerinden bir tanesi *pluralist* olmasıdır. Yani belli kimselerin kendi aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesinde örf-i beldelere önem veriliyor. Bunun mümkün olması için örfü bir hukuk kaynağı olarak tanımak lazım. Fıkhın tanımakla tereddüt ettiği örfün uygulamada fevkalade önemli olduğu görülüyor. XVIII. yüzyılda bunu daha esaslı bir hale getirmeyi düşünüyorlar. Ama çok fazla bir şey yapmadan olay bıçak gibi kesiliyor, başka bir hukuk sistemi devreye girmeye başlıyor.

Osmanlı hukuk sisteminin bu özelliği modern dönemden tamamen farklıdır. Modern dönemde devlet kanun yapıyor ve herkesin bu konuma kayıtsız şartsız uymasını istiyor. Gerçi başka türlü de olamayacağı anlaşılıyor. Zira çağdaş toplumlarda kanunların standart bir şekilde herkese eşit olarak uygulanması gerekiyor.

Osmanlı hukuk sisteminin bir özelliği de *bizimseyici* olmasıdır. Modern hukukta bu da farklıdır. Modern hukukta bir şey ya benim mülkümdür ya da değildir; davayı kazanan her şeyi alır. Osmanlı'da ise böyle değil. Bir uzlaş-

tırma eğilimi var. Burada icma kavramının önemini görüyoruz. İcma kavramının İslam hukuk felsefesinde fevkalade önemi var. İcma yaratmak, konsensüs sağlamak, uyum sağlamak hukuk sisteminin başlıca hedefleri arasında yer alır. Bunun karşılıklı rıza, taahhüt ve kontrata dayalı olarak yapıldığı görülüyor.

Osmanlı hukuk sisteminin üçüncü bir özelliği; katılımcı, anlaşmazlıkları birer birer ele alan, amaç, ilke ve usulde birlik konusunda ısrar etmekle beraber taraflar arasındaki anlaşmazlıklara olay olay, dava dava çözüm bulan bir sistem olmasıdır. Bu *common law* geleneğine benziyor; Fransız hukukuna değil. Anglosakson hukukunu alsaydık biraz daha kendi hukuk geleneğimizle uyum sağlayabilecektik. Ama Fransız sistemini almakla kendi kendimizi biraz terste bıraktık.

Osmanlı'da usul hukukunda standartlık var. Bunu çok önemsiyorlar. Çünkü davayı kime götüreceğinizin, nasıl savunacağınızın, mahkemeden ne bekleyebileceğinizin bütünüyle belli olması gerekir. Yoksa her şey keyfiliğe dönebilir. Bunu anlamayanlar, 'kadı adaleti keyfidir' diyor. Osmanlı'yı bugünkü hukuk sistemi ışığında anlamaya çalışırsanız anlayamazsınız. Bir davada alınan kararlar, benzer bir davada alınan kararın illa aynı olması gibi bir kaygısı yok bu sistemin. Kaygı, her davada barışı sağlamaktır. Bir davada böyle,

diğerinde şöyle bir uzlaşma sağlanıyorsa usul ve ilkeler aynı olduğu sürece süreklilik sağlanmış oluyor. Yani ısrar usul ve ilke birliğı noktasındadır.

Her mahkeme aynı zamanda bir mekteptir. Davanın nasıl savunulacağını, ilkelerin, usulün ne olduğunu mahkeme halka öğretiyor. Mahkeme, çeşitli insanlar arasında ve devlet edenlerle halk arasında bir köprü vazifesi gördüğü gibi aynı zamanda hukuk ve hak nosyonlarının bir bakıma halka mal olmasını sağlıyor. Yani bu anlamda bir mektep vazifesi görüyor. Ortak değerlerin topluma mal olmasını, ortak değerler zeminin oluşmasını mümkün kılıyor. Bugün ise böyle değildir. Bilakis artık hukuk; devleti, devlet edenlerin kararlarını uygulamaya sokma mekanizmalarından biridir.

Osmanlı hukuk sisteminin bugünden farklı olan bir diğer özelliğı de, mutlak olmayan bir hak anlayışının varlığıdır. Her hak aynı zamanda birtakım mesuliyetleri beraberinde getiriyor. Hakka bağılı olarak birtakım sorumluluklar da var.

Osmanlı hukukunun bir başka özelliğı de; hukukun yürürlükte olduğu mekânın, devletin hükümlerinde olduğu sınırları aşmamasıdır. Bu, çağdaş dönemde düşünülemez. Sizin kanunlarınız sadece sizin topraklarınızda geçer ve bu topraklarda başka bir hukukun geçerliliğı düşünülemez. Osmanlı'da hukukun evrensel olduğu, devletin sınırlarını aşan bir gelenek olduğu düşünülüyor. Devlet de hukuka tabidir. Devlet edenlerin üzerinde, onları aşan bu hukukun bir ağırlığı var. Bu hukuk geleneğinin sağladığı avantajlar var. İnsanı, elinde büyük güçler bulunan devlete karşı koruyor. Bu açıdan günümüzde demokrasinin ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. Mevcut devlet ve hukuk anlayışının üzerimize yaktığı yüklerle karşı koruyucu olarak demokrasi önem arz eder.